Ivan Dončević:

Ljudi iz Šušnjare

—

Zagreb, 1933

Štamparija „Gaj“, (Ljudevit Filipančić), Zagreb, Martićeva ul. 2

Ivan Dončević:

Ljudi iz Šušnjare

Zagreb, 1933

Štamparija „Gaj“, (Ljudevit Filipančić), Zagreb, Martićeva ul. 2

Ljudi iz Šušnjare

»U toploj sobi sa bijelim, gdjegdje zamračenim zidovima, sjedi moj otac na kraju stola kao uglata, isprelamana sjena sa posivjelom glavom i, uvučen među ramena, odbija savršenim mirom plave čuperke dima nad teškim božićnjim stolom. Draži mi nosnice ljut miris hrastovine iz zacrvenjele peći u kutu i težak i opor dim prostoga duhana iz lule moga oca. I ja ustajem krupnih djetinjastih očiju, odlazim u zamračeni kut, sjedam na tešku hrastovu škrinju pognute glave na koljena i — plačem.

Iza jelovih zaslona na prozoru smrznuta je blijedunjava zemlja pod sivim mjesecom, a na kraju sela pijani dječaci pucaju iz starih pištolja, bodu se noževima kraj niske glogove živice i mladim crvenim snašama, čiji muževi idu otraga zagrljeni po širini ceste, otimlju »božićnjice«. I pri tom im blijedi i otrovani vinom, žilavim prstima gužvaju dojke.

U kući moga susjeda gore crvena okna i refleksi svjetla zadjeli se kao kugle od žutog stakla među krošnjama oraha — i njišu se kao lampioni, iako vjetar neduva. U sobi je žena širokih grudiju i svjetlog lica i ona, nalakćena na krupne laktove, pospano gleda ispod smeđih vlasi, a tri muškarca, sa brkovima ovješenim na bradu, ispijaju umorno teške čaše žutog vina i pjevaju hrapavim glasom božićnju pjesmu.

Na drugoj strani sela, duboko od ceste u voćnjaku, kraj guste svibove branjevine, ima kuća sa četiri prozora i niskim vratima, i u njoj Maraudovica i bećar Petar Knez leže zagrljeni i raspojasani na božićnjoj slami; i Mara pjeva pijano i visoko bećarsku pjesmu, da zastaju »mešari«, koji idu na »polnoćku« i smijuckaju se promrzlim tankim usnama.

— Curetina, he!

— Iju-ju!

Tada će zatući čvorastom batinom po vratima naše kuće stari Andrija, koji nema žene i dosta hrastovih drva da ugrije svoju sobu — i sam je sa malom unukom. A ja ću brzo otvoriti vrata i ućiće stari Andrija sa malom unukom, koja ima — odviše mlada — žalosne oči i krupna, zacrvenjela lica. Ustaće odmah i moja mati, koja je dosad spavala u drugoj sobi pod mekim perinama, i donijeće mrzlo meso i žuto vino u velikoj bijeloj boci.

A ja ću, međutim, dok će starci utonuti u duge razgovore i, često ispijajući visoke čaše postajati sve tromiji, na hrastovoj škrinji šaptati maloj djevojci sa crvenim licima — priču: o velikom Ivanu i ženi sa krupnim njedrima, kako su se sakrili u visokoj travi za živicom —

I njeno vrelo i meko koljeno, prislonjena na moju nogu, podrhtavaće jako...«

Kako je lijepa i žalosna ta sanjiva lirska basna!

I današnja noć je božićnja, i smrznuta je bljedunjava zemlja pod sivim mjesecom. Crkva je rasvijetljena sa bezbroj voštanica, što se dime i palucaju, i nestalni hitri refleksi tinjaju na starim okvirima i pozlaćenom bakru oltara. I današnja noć je božićnja

i čudim se da je sve jednako kao nekad. Molitva šumi potiho, i taj šum nalik je na glodanje parcova u nekom vlažnom podrumu sa mrtvačkom duhom, i parcovi glođu i glođu. — A onda orgulje zabruje i pjeva se, a sva je ta pjesma tako luda i razbuktala, kao da ima volju da zagluši sve, da se nečuje ništa, i da se zaboravi na sve.

Narod je pijan i crn i pjeva:

— »Mir ljudima dobre volje...«

Proklet je običaj! I sve je to nalik na sivu paučinu, u koju su zapleteni svi, preko glave, a paučinu je spreo pauk-krstaš i mnogi drugi pauci, koji vrebaju iz sigurnog mjesta.

— »Mir ljudima dobre volje...«

Koliko poruge i pakosti! A žene kleče na golim koljenima, zažarena lica i svjetlih očiju, muževi — surovi, pijani muževi — razvaljuju usta pjevajući, a iz zubiju ropi rakija, i oni pjevaju pobožnu pjesmu o božjem djetetu, koje se porodilo u jaslicama, bijednima na utjehu i spas; pjevaju pjesmu o božjem djetetu i sagiblju glavu dublje. Ali kada izađu iz crkve, nestaje varke; nema tamjana ni voštanica, ni vezenog ornata, ni lijepih riječi o djetetu — bogu, koje se dalo raspeti na križ i tako spasilo ljude; napolju je zima, snijeg škripa pod koracima, i napolju je stvarnost: u slabim kaputićima žure se zgureni svojim kućama, gdje ih čeka malo obilniji stol nego obično i nešto odmora, a onda opet bezizgledni dani rabote, teške i jalove, patnje i —

g l a d a ! —

A proćiće veliki gospodin u krznenom kaputu i jelenjim rukavicama kroz naša turobna sela; proćiće

tako i udostojaće tu i tamo da siđe sa svoje gizdave kočije i da se raspita na licu mjesta — među onom rutavom, neumivenom, iscrpljenom gomilom — kako taj narod živi, kako osjeća, što misli —

I vratiće se tako natrag među one učene ljude i govoriće zadahtano i sa užitkom:

— Što, gospodo! Pa naš seljak neživi ni bolje ni gore nego svi ostali ljudi (naravno, osim nas, gospodo! Ali mi smo ipak... no, kako da kažem... vođe i učitelji... jeli?) Od boga blagoslovljen je taj narod, kažem vam. Malo treba. Ima krov nad glavom i ako ima još i jesti, on je zadovoljan —

— Vjeruje li u boga?

— Vjeruje.

— Zato dobro živi i lijepo mu je na svijetu. Duša mu je bijela kao u novorođenčeta i sa pravom zaslužuje vječno blaženstvo. To vam ja govorim, jer ja znam puteve i želje božje. Ja sam pastir onog stada.

— I pokorava se?

— Pokorava.

— Zato mu je život ugodan i pun radosti. Daj caru što je carevo, a bogu što je božje. Nećeš — zakon je tu! I ja sam pastir dobri onog stada.

Dižu čaše i kucaju se.

Tako govore između sebe veliki ljudi. A božićnja noć visi nad hrvatskom krajinom, kao obješeno gavranovo krilo, i bruje orgulje i ozvonjava pjesma: »Mir ljudima dobre volje...« Noć je. I ozvanja pjesma. Pijana pjesma.

U staro vrijeme naša seljačka naselja nalazila su se po bregovima. Tako i selo Šušnjara. Ono nije bilo u nizini, kao danas, nego nešto zapadnije, na jazmačkoj izbrežini, gdje su sada oranice i vinogradi. Vele, da je u ono vrijeme čitavo selo brojilo sedam kuća: Dražići, Grdaki, Kukolji, Cetine, Preslovići i dvije familije Bradića, Bradići-Rudani i Bradići-Klapci. Danas, međutim, Šušnjara ima deset puta toliko domova i preko 300 duša. Spada pod općinu u Straži.

Zemlja je plodna, ali svi nisu bogati. Selo imade školu i crkvu sv. Stjepana, praznu, bez župnika, birtiju i dućan, a oboje drži neki stranac. U zadnje vrijeme živi se vrlo teško.

Stari, debeli hrastik, uz cestu, odmah iza sela, narod iz okolice naziva »Razbojište«. To ime imade iza sebe jednu legendu. Vele, da je na ovom mjestu, u starinsko vrijeme, knez i vlastelin glogovnički Lišnjar razroki, poklao iz zasjede pratnju čazmanskog vojvode i njega samog ubio udarcem mača, koji je bio namočen u otrov riđovkin; tako se domogao bogatog plijena u srebru i u oružju, i lijepe ropkinje vojvodine, Tatarke Karne, koju je živu odveo u Glogovnicu, neveseli grad u plavničkim močvarama. Priča kaže, da je s njom rodio trinajst sinova, a svi su bili moćna vlastela i knezovi — razbojnici, baš kao i razroki otac, i kroz tri je stoljeća pleme Lišnjarevo držalo u svojoj vlasti krajinu marčansku, čazmansku i garićku. Priča kaže i to, da je vojvoda, udaren Liš-

njarevim mačem, sa dubokom ranom među rebrima, smogao prije izdisaja nešto snage i, ogorčeni hunski jahač, prokleo je strašnom kletvom čitavu ovu crnu hrvatsku zemlju, nevjernu i nezahvalnu... Taj pokolj se dogodio jedne jeseni, prije osamstotina godina. I od onda uvijek, kad lišće žuti i pada sa hrastova, u mjesecu listopadu, ustane vojvoda iz svog groba i ponavlja kletvu nad širokim šumovitim krajem; ali jesenski vjetar urla i zviždi u silnim hrastovim krošnjama i vojvodin grobni glas se nečuje i kletva nema moći.

Tako priča.

»Razbojište« je šuma velikih hrastova-lužnjaka sa pljesnivom korom, a stere se na sjevernoj niskoj strani sela Šušnjare. Kad puše sjevernjak u selu je toplo, kao u kakovom podrumu, seljaci su zadovoljni sa svojom klimom, i zato nikada neproklinju debele sjene, što im goleme grane bacaju na njihove obližnje oranice sa kukuruzom ili pšenicom. U jeseni krda svinja ruju između žilja i traže žir, a Grga, jednooki selski svinjar, prebire u dvojnice po čitav dan.

Šuma je jako stara.

Najstariji čovjek u selu, djed Tomina, otac načelnika stražanske općine, spominje se doba, kada su »Razbojište« nastavali kurjaci, zavijali iz glogovih grmova i, dok se smrklo, zaletavali se bogme i u selo i otimali guske, praščiće i ostalu sitnu stoku, a po berecima su klali i konje; tako je i on sam, veli, na same »sesvete« (zaboravio je koje godine) jedva umakao bijesnom kurjaku na Bradićevom putu... Starac se sjeća Jelačićevog mađarskog pohoda i davnog života u zadrugarskim čardacima, a sve to veze i kiti u dokonim staračkim pričama. I on tvrdi da je

»Razbojište« baš isto takovo sada, kao što je bilo za njegove mladosti, ili za mladosti njegova oca. Ko bi znao, koliko je stara šuma? »Razbojište« je od vijeka —

Za vrijeme rata sakrivali su se u neprohodnim šikarama vojni bjegunci (»zeleni kadar«). Tako su jedamput dva žandara uhvatila momka iz Starog zida, dezertera, i vodili su ga, sa golim bodovima na puškama, preko šume. Ali iznenada se nebo smrkne i udari silan pljusak. Ljudi sa perjanicama skloniše se pod jedan krošnjati hrast, a uhvaćenog jadnika ostaviše vezanog na čistini, neka kisne; međutim, grom udari baš u onaj hrast i ubije žandare do smrti, a čovjek iza toga zapjeva, i vrati se natrag u slobodnu šumu. Kasnije, u mirna vremena, ureže na onom hrastu križ i izgovori riječi, koje su se zapamtile: »Njihova smrt — moj život.« — U istoj ovoj šumi, jedne zimske večeri dočeka crni Petar iz Šušnjare ivančanskog trgovca, Kalivodu, raspori mu nožem trbuh i odnese buđelar pun para; ali kasnije je zbog toga otišao u Lepoglavu.

Selo i šuma povezani su pričom. Međutim, postoji i veselijih naklapanja. Tako naprimjer, neka Jaga, kći bogatog gazde, a jako lijepa, imala je, vele, trideset i sedam prosaca, ali ni za jednog nije marila. Jedamput se vraćala od rodbine iz Straže u Šušnjaru, kasno uveče. Ali onda skoči iz šume Jakov Grdan, odbijeni prosac, i vele, da je prisilio curu — nakon velike prepirke — da mu daruje nevinost ispod nekog grma od lijeski, a iza toga se s njom oženio. Jaga je još i danas živa i ima isto takovu kćer, kao što je ona, drsku i prkošljivu, a zove se Kata.

I tako dalje —

— Velika naša šuma, — govore seljaci, sakupljeni u hrpi, poslije nedjeljnog sastanka i gledaju u nebo, — ustavlja oblake i vabi kišu. Biće naskoro kiše; hoće velika šuma, — vele.

A »Razbojište« se pružilo u dugom redu sve do sela Straže, i još dalje, do Starog zida. Bezbroj kolnih puteva i nogostupa vodi kroz šumu između guštika i šumskih čistina i močvara obraštenih trskom, a svuda naokolo hrastovi — stari hrastovi. Kad bi se neko popeo na vrh starozidskih vinograda, odanle ona izgleda kao zeleno, kudravo more, sa jednim živim svijetom unutra, koji se nevidi i koji se nenaslućuje. Ali ipak svijet živi! Po tlu puzaju močvarne zmije i crne šumske zmije, lisica se vreba po travi i traži trčkina gnijezda, a golub dupljaš prše sa grane na granu i guče. Hiljade ptica i šumskih životinja leti, gmiže i bježi šumom. Lugarevi psi štekću promuklo, veliki sivi zec skače na prosjeku, ali stari čovjek prislanja pušku do oka, pali, i zec pada.

Život je tekao svojim tokom. Ali jednoga dana vrati se lugar pokunjen kući, a u ruci je nosio divlju grlicu. On objesi pušku na klin, sjedne u zapećak, podboči glavu šakama i ostane tako nepomičan. Dva psa, Lump i Beba, cvilili su kraj gazdinih nogu. Njegova žena vezala je luk crvenac u vijence, ali odloži posao i upita muža:

— Stari, što ti je?

Lugar podigne glavu, a sijedi brkovi su mu se tresli. Visok i koščat, sa opaljenom kožom na licu, kao od bakra, bio je nalik na stare hrvatske graničare, što su nekad pod Radetzkym marširali preko Lombardije i poklali masu Pijemonteza, kako se pripovijeda. Glas je u njega bio hrapav i dubok.

— Sjetio sam se na godine, što služim u ovoj šumi! Mislim, da je trideseta istekla — I ja već poznam svaki hrast, svaki grm, i usred noći doglavinjaću na žmirke ispod stražanskih livada do kuće. Da, sjetio sam se toga, kako godine idu —

A onda se brecne, kao od uboda, izvadi žurno lulu i duvankesu, i zapali duvan sa žeravicom iz peći; pokupi pušku, zovne pse, i ode natrag u šumu, a tako naglo, kao da pred nekim bježi.

Uveče se povrati kasno kući, a bio je pijan. Žena zapali lampu, a on prevrne stolicu, udari psa nogom i vikne iza glasa:

— Stara, »Razbojište« su prodali! Čuješ! I sve će sada posjeći! Poharati! Posjeći! —

Vikao je do pred jutro.

To je bilo jedne subote. Nedjeljom popodne starješina čita »zapovijed«. Muževi sjede pod dudovima, dime bespomoćno svoje lule i pljuckaju. Ako je zima ili kišovito, onda sjede u patrolnici. Međutim, kod posljednjeg sastanka bilo je posve drukčije! Bilo je pravde i vike i Đuran Kukolj, seoski gavan i škrtac, odbježao je kući sa krvavom lubanjom i zakleo se sa ženom i sa djecom, pred mnogim svjedocima, da će Vidu Cetini upaliti kuću.

To je bio veliki događaj. Žene su stajale na putnim vratima, u svetašnjem ruhu, i pitale se znatiželjno između sebe:

— Što? Cetina udario Kukolja?

— O, kuma draga, krvav je bježao cestom i grozio se da će upaliti! A sav je bio krvav!

— Kukolj je napastan čovjek! Vele, da je on izazvao svađu!

— I vele, da će ga Vid tužiti!

Pridošlo još nekoliko žena, skupila se hrpa, i nastalo pripovijedanje na veliko.

— A ja sam čula da će Đuran tužiti. Đuran je bogataš i Vid ide u rešt! To je ko bog na nebu!

— Nesmije se niko nikome groziti! Tako su rekli lani žandari kod Klapca, kad je peko rakiju. Ja sam čula! Nesmije ni bogataš sve!

— Onda će Kukolj propasti na sudu! Ako su žandari tako rekli, onda je to gotovo!

— O, da samo dade dragi bog! Išla ja, žene, proljetos k njemu po mast. Znate, došo sin iz vojske, nestalo masti, i zlo! A njegova Milka fali se svud po selu, kako ima još predlanjske masti. I ja njemu lijepo velim: daj mi kilu masti, novaca nemam, odradiću sa snahom o mašinanju ili žetvi. A on sa onom svojom sovom u isti glas: težaka mi netrebamo, masti nemamo!

— Pa zašto su se onda potukli? Ko zna?

— Vele, za šumu.

— Kakovu šumu?

— Pa, za »Razbojište« —

Tako se prepričavalo po selu i još mnogo više, ali skoro čitav svijet bio je na strani Vida Cetine. Kukolja nije niko trpio. Govorili su: — Bogataš! Neka mu je, to je i tražio! Bijesan gazda misli, selom će zavladati! Ali Cetina neda! Nije čovjek zabadava prošao toliko svijeta! Opružio ga štapom po lisi i sad neka tuži, ako će bogu! A grijaće se on, ne Cetina! Svi ćemo svjedočiti za Vida! — Tako su govorili svuda naokolo po selu.

A svađa na sastanku, pod dudovima, izrodila se uistinu zbog »Razbojišta«.

Đuran Kukolj bio je čovjek, koji je uvijek vodio prvu riječ. On je važio kao najbogatiji u selu, poznat kao škrtac i prevejanac, koji uvijek navraća vodu na svoj mlin, a imao je dvadeset rali zemlje i školao je sina za advokata. Sav u kvrgi, mršav i pakostan, davao je utisak jastrijeba. I on počne dakle govoriti o tome, kako selo nikako nesmije dopustiti, da se »Razbojište« siječe:

— Kud će svinje na žirenje? Gdje ćeš otsjeći kolac za vinograd ili prut za grah? Ne, selo se mora dignuti na noge i reći: šuma je naša, mi je nedamo, nisu je dali naši očevi, nedamo je ni mi. Ljudi, pa i vjetar će nam nositi crijep sa krova, ako se šuma posiječe.

On je govorio dugo i u tom smislu, t. j., zastupao je gledište bogatog gazde, koje je njemu pogodovalo: sve treba ostati po starom; ništa se nesmije promijeniti. Obraštena lica seljaka, izbrazdana od brige i od poslova, povlađivala su tupo prvom gazdi u selu i nemoćno su slinila svoje lule.

Ali tada se javi Cetina. On veli:

— Šuma je stara, prestara. Od onih velikih hrastova seljak nema mnogo koristi, nema ni tako duge pile da ga odreže. A između hrastova digla se već mlada šuma, možeš naći stabla za rogove i gredice, i kud ćeš više! A kad dođe trgovac, on treba ljude. Privezeš mu nešto na svojem blagu, izrađivaš drvo u hvatove, a u našem selu ima i šumskih radnika, — pa eto posla! A trgovac plati sve! Danas su teška vremena. Narod je gladan i gol. Znadu to gospoda i daju eto priliku, da si zaslužiš dinar, ako hoćeš. Ljudi, mir, velim, to nije zlo! Neka je »Razbojište« prodano!

Seljaci su oživjeli iza njegovih riječi. Izvukoše svoje kamiše iz zubiju i počmu kimati glavama, razdragani:

— E, dinar! Pravo veli! Zaradiš nešto i dobiješ! A otkud ćeš sada? Ni bog neda, braćo, ako sam nećeš! E, Cetina! Prošao čovjek Belgiju i Francusku, otvorile mu se oči! Istinu veli —

Jedan sumljičavi, pognuti seljak:

— Ali zašto nama gospoda daju ovu priliku, a? To nije u običaju!

Neko odgovara, a kroz glas provlači se poruga:

— Zato da mirujemo —

Tako seljaci između sebe, a Kukolj je bijesan i počne svađu. Riječ po riječ, dva-tri su za njega i oni su bogatiji, većina drži uz Cetinu i nastane galama.

— A kud ćete sa svinjama! Mudrijaši! Neće se više mukte hraniti smok! Neće biti žira!

— Treba najprije imati svinja!

— Tako je!

— Od šume živite!

— Ni od šume, ni od tebe! Živimo od svojih žuljeva!

— Prokleće vas unuci! Dajete šumu Židovu!

— Da, da! Židovu dajete!

— I vragu, ako plati!

— Jest, i vragu! Samo neka dâ živjeti!

— Treba dinara —

I tako se sve svršilo sa tim, da je Cetina, uvrijeđen nekom pogrdom, uhvatio batinu od hromog Franca Rudana, i onoga udario po glavi. Kukolj odbježi sav krvav, uzbuni vikom čitavo selo i zagrozi se javno, da će Vida upaliti.

To se dogodilo jedne nedjelje, u mjesecu rujnu, pred patrolnicom.

Poslije toga selo živi od nade. Bere se grožđe, mošt kipi, po vinogradima odjekuje pjesma i puškaranje, ali oči neprestano vise na »Razbojištu« i ponavlja se po stoti put iz tiha: kad će jedamput već doći. — Čitavo selo miriše od jeseni. Svatovi sa barjacima naskoro će zaredati kroz Šušnjaru, cure čekaju prosce, pokorne i šutljive, a stari domovi uz cestu, iza teških grana jabuka i ostalog voća, ježe se po jutrima od ranih mrazeva.

»Razbojište« je sve žuto i crveno i lišće pada —

Prolazi lugar selom, pokunjen i nekako žalostan, sa puškom na ramenu i sa psima, a nekoji čovjek zove ga na čašicu rakije. Žena već dočeka na vratima:

— Još nikakvog glasa, gospon? Oj, da to već jedamput izađe! Što mislite, ipak koji dinar! Kupiš si šibica, soli — što trebaš nužno! Ovako zlo i jad! Crni su nam dani, ako potraju dugo!

A muž tumači:

— Prodao bi sve blago, ali nemogu! Hoću se riješiti duga, mlinar me goni za brašno, trgovac goni, porez nisam platio, svi gone, ali nejde! Na magdalenskom sajmu daje mi za kravu 300 dinara. Nedam! Neka me objese za dug, ja nedam! Požderaću kravu, onda ću se napiti, da zaboravim sve zlo, ali nedam —

Selo Šušnjara čekalo je kao svoj spas, da se šuma već jedamput počne sjeći. Bilo je veliko zlo.

Dakle, čekalo se —

Čekalo se, a svaki dan je bio kao sedmica. Neki seljaci već su govorili da je to sve laž i podvala. Ko

bi »Razbojište« kupio? Gdje ima toliko novaca? To je gospodska politika i to je sve! Fino su pogladili muža, kao što se gladi gladno kljuse po dlaci: strpi se, magarče, još koji dan, a onda ćeš imati toliko za žderanje, bože moj, i živ ješ kao mali bog; strpi se samo malo, magarče, a ako taj dan nedođe, a ti se opet strpi, i čekaj dok nova trava nikne.

Ipak! dočekalo se —

Nijema Mara, kći Miška Ronca, kojemu je selo govorilo »financ« i koja je imala stari, nahereni, poderani kućerak odmah uz šumu, dobježi jednoga dana iz »Razbojišta«, kao nastrijeljena, i kroz čitavo selo vikaše neke nerazumljive riječi i ludo trgaše sa rukama. Skupe se ljudi.

— Što je?

— U-u-u-u-a-a-a-ttt!

Bila je to cura oko dvadeset godina, sama, bez igdje ikoga, sve joj je u rodu pomrlo predlanjske godine od griže. Počnu se dakle razgovarati na prste. Brala je granje, veli. A onda opazi tri... sva zelena i crvena i velika. I nosili su u rukama veliku, veliku zmiju. Htjeli su je pograbiti, a ona bjež! Tamo su! Tri...

— Što je to? Kakva tri?

Cura je sva luda u licu od straha, a selo je crno i praznovjerno, i niko nema smjelosti da ide pogledati, što je to u šumi. Skupila se gomila na cesti, većinom žene i djeca, pa razglaba tajnovito i sa strahom o nepoznatom. Glavnu riječ vodi krezuba, odurna baba Jana, za koju se u selu šapće da je coprnica, i da može odnijeti mlijeko od krave. Ona govori, a djeci se ježe kose na glavi:

— Sestre, to je kolera! I ja sam je vidjela neku noć! Prela ja dugo u kmici, sestre drage, a onda mi se pričinilo kao da dijete plače, nagledam se na obluk, a ona ide... Ljudi, sva je zelena, baš kako pripovijeda nijema, ima kozje noge, a išla je pjevajući. Žene drage, takav smrad me je udario po licu, kao od krepane zmije. Kolera je to, što nijema pripovijeda, znam ja!

— Joj, kolera —

— Teško nama!

Nijema je sjela u grabu i sva se trese.

Ali Kata Grdanova, kći one Jage, ako se sjećate, što je imala trideset i sedam prosaca i koju je Jakov Grdan dobio na prevaru, dakle Kata, debela i čista cura, nasmije se u rupčić i čitavo vrijeme smijala se na račun glupe babe. Ona se nije bojala kolere. Zna ona, ko je to u šumi! Bila je danas sa kravama na krčevini kod »Razbojišta«, a onuda su prošla tri gospodina u zelenom i još su je pitali za zdravlje i polaskali joj. Jedan je nosio u ruci crveni kotur, a unutra je bila namotana nekakva sjajna vrpca, kao zmija. Zna cura da nije kolera u šumi! A ona je bila mlada i vesela djevojka, i čitav njezin posao sastojao se u tome, da se nagizda i da vuče za nos šušnjarčanske momke i bećare iz čitavog kraja i uživa u tom, ako se može nasmijati na tuđi račun. To joj je ostalo od matere. Na koncu baba pogleda curu zelenim pogledom.

— Pazi ti, Kata, da se nebi kajala!

— A što vas briga, što se ja smijem!

— Dobro, dobro!

A Kata se nasmije još jedamput izazovno i iza glasa i ode kući. Svi su gledali za njom.

Putem je išao Cetina. On se vraćao iz vinograda, tjerao volove i koračao pognute glave, a u rukama mu se pušio čik, zafrkan u novine. Na kolima su bili natovareni badnjevi sa grožđem, čovjek nije imao klijeti u svom vinogradu, i vozio je grožđe kući. Naiđe na gomilu.

— Ljudi, što je?

— Zlo, Vide! Nepitaj!

— Kakvo zlo?

I oni mu sve lijepo ispripovijedaju, što je vidjela nijema u šumi. Glavnu riječ je vodila baba Jana, a ona je još uvijek tvrdila, da je ono tamo kolera, i da ju je i ona vidjela prošle noći.

Tada se Cetina razljuti:

— Vi ste budale, a ne ljudi! A ti žabo operi svoj krastavi jezik, to ti ja velim! Sa coprijama se možeš baviti u svom zapećku, ali na javnoj cesti ne! Kakova kolera, đavo te odnio! Što je nijema vidjela? Ona je nijema i slaboumna u isto vrijeme, ali je pametnija od pol Šušnjare. Kakva kolera? Što? A ono su ljudi, pravi ljudi, trgovac ih poslao da odmjere u »Razbojištu« mjesto, gdje će se namjestiti kolibe za radnike. Ja sam s njima malo prije govorio! Šuma će se početi sjeći, eto to je! A vi budale možete tu i čekati, eno, sada će doći u selo! Možete i pobjeći pred njima, jer vi i jeste divljaci, a ne ljudi!

I srdito potjera svoje volove. On je bio odrješit čovjek, i malo prenagao, prošao je rat i mnogo svijeta, zna što su to merzeri, glad i umiranje. Ništa nema na ovom svijetu osim golog života, veli. I taj goli život hrani i brani, i to je sve!

Baba se smota u kvrgu i zašuti. Nijema cura gleda preplašenim očima oko sebe.

Tada će ljudi:

— Pravo veli čovjek!

— Pravo!

— Baš smo ludi!

— Babama vjerujemo!

— Šuma će se dakle sjeći —

Jedan muž pripovijeda drugomu, a obojica stoje po strani:

— Ja ti sinoć odem u dućan i velim gazdi: daj mi kilu soli; platiću ti odmah kad dignem pare u šumi, evo, šuma će se za koji dan sjeći, nećeš me dugo čekati! Ali onaj se izdere, kao na njeminu: ni bogu nedam, nikom nedam na vjeru, donesi dinare ja važem, drukčije ne! Dobro, mislim, ali dok ću imati dinare, nejdem baš k tebi. I ja tako, susjed, od danas jedem neslano!

— Biće bolje!

— Eto, za koji čas! Fala bogu!

Mračilo se. Svinjar se vraćao sa svinjama i govedar sa kravama. Nastane vika, roktanje i blejanje, a cestom se digne prašina. Iz šume izađu tri čovjeka, obučena u jednaka zelena odijela, na glavama šeširi sa perom, a sva tri su lijepi ljudi, debeli i ružičasti u licu. Oni viknu:

— Dobro veče, narode!

— Bog nam dao!

Ali tada se nijema poplaši, zalamata rukama i drekne iza glasa. A onda smota one otrcane prnje oko sebe, digne ih iznad koljena, preskoči živicu i sakrije se u kukuruzima.

— Oprostite, gospodo, luda je!

— Da, bena!

— Ej, vidiš! Tu smo danas vidjeli u šumi, ako se nevaram! Isto se tako odritala! A šteta djeteta! Nije ružna i bijele noge ima, a vi velite da je luda?

— Luda! Baš luda, gospodine!

— E, pa dobro! A da li ti narode znaš, ko smo mi ?

Onaj koji govori mora da je jako veliki gospodin, sigurno glavom sam trgovac; ima okrugli trbuh i duplu bradu, a oni dva samo slušaju. Tako misli narod. A onda se smijulji razdragano:

— E, pa otkud!

— Gdje bi mi znali!

Ali drugi vele:

— Znamo, znamo! Čuli smo mi već sve! Vi ste trgovci, kupili ste »Razbojište« i sada ćete sa drvetom, što vas je volja! Kako da mi nebi znali!

— Tako je. Mi smo poslovođe firme Licht d. d. Zapamti to, narode! Firma Licht d. d., to ti je najbogatija firma na svijetu, razumiješ! Eto vidiš, kako ti je to! A sada, gdje bi mi, prijatelji, mogli, dobiti konak, a? Onako — čisti kreveti, lijepa kuća, pa ako je i kakva... licka u kući... ha-ha... nefali... A?

Šušnjarčani su razdragani, smiju se i oni svojim razjedenim, crnim licima i gurkaju se laktovima. — Šta veliš, kuma, kod Bartola imaju krevete? Ili ne! Manda se juče porodila, a to nepaše! Kod Kukolja! Ili kod Grdana? E, vidiš, kod Grdana! Nova kuća, a Jaga drži sve čisto, kao ogledalo!

— Kod Grdana! Tamo je takva kuća!

— A gdje je to?

— Eno ona, iza one kruške, zidana!

I čitava hrpa pomakne se za trojicom ljudi u zelenom. Djecu su rastjerali, da neblenu kao telad, a svi

ostali, žene i muškarci, kao pratnja, povedoše gospodu na konak —

Tako su dakle došli prvi vijesnici velike firme Licht d. d. u selo Šušnjaru, i tako su bili dočekani. Kao spas od smrti.

Licht d. d.

društvo za sječu i izradbu šuma.

Stari lugar stoji ukočeno u tvrdom vojničkom stavu. Njegov šef, ing. Balog, još mladić, igra se sa lančićem na uri, i on je jako nervozan.

— Dakle, vi ćete se pokupiti i otseliti svoje stvari za ovo vrijeme u selo. Lugarnica je iznajmljena firmi za kancelariju i ja bih želio da se to što prije udesi! Jeste li razumjeli?

— Pokorno molim, jesam, ali —

— Ali bez odvlačenja! Oni će kuću malati, namjestiti druge peći i t. d., i zato se treba požuriti. Razumije se, vi ćete u ime toga od Direkcije dobiti otštetu! Mjesečno toliko, koliko ćete plaćati stan.

— Ali molim, što ako ja stana neću dobiti i što —

— To se mene posve ništa netiče! Lugarnica u roku od tri dana mora biti ispražnjena! Jeste razumjeli? I razgovor je gotov! Jeste razumjeli! Zbogom!

Šumar se okrene i promijeni lice. Tri gospodina u zelenom jeli su sardelice malo dalje, na jednom panju, i pili vino iz butelje. Šumar se je pokazao pred njima naročito strog i energičan, jer, nadao se gospodin ing. Balog povući koji milosrdni poklon od do-

broćudnog, bogatog Licht d. d-a. E, pa da! Lugar se dakle poklopi i ode kući.

— To je zlo! Zlo! Zlo!

Tri teretna automobila dovezla su cestom iz Straže daske i ostale stvari, koje su potrebne za gradnju baraka. Na velikoj ledini pred lugarnicom treba podići 5 baraka, svega zajedno za 100 ljudi, i to u što skorije vrijeme. Došli su majstori, izravnali tlo i počeli gradnju.

Selo Šušnjara prati čitavu stvar budnim očima. Uvijek je neko od ljudi na cesti, pred lugarnicom, obilazi naokolo kradom po šumi i izvještava susjede. Sječa će početi koncem mjeseca listopada, sada je sedamnajsti, dakle, za trinajst dana, i to nije dugo. A neko je pripovijedao, čim se lugarnica udesi i prepravi u kancelariju, poćeće se popisivanjem radnika.

Seljaci su brže bolje brali kukuruze, vozili ih u koševe, sijali zimske usjeve i, ukratko, žurili su se da obave vanjske poslove i da mogu na radu šumu. Onaj debeli poslovođa dao je do znanja, da njegova firma dobro i pošteno plaća, i o tom se često govori sa hvalom. Muževi su nabrusili svoje sjekire, svoje bradve i pile, i sada je sve to spremno.

Bila je mirna jesenska noć. Konjari su sjedjeli uz veliku vatru, i konji su pasli po bereku. Ljudi tako sjede, puše i raspravljaju o svačemu, a najviše o »Razbojištu« i o svemu, što je s tim u vezi. Oni već znadu da u šumi imade više od 3 hiljade hrastova i da je sve to prodano za pet milijona —

— Pet milijona, ti groma! A?

— More novaca!

— Poludio bi, čovječe, da ti dođu u šake!

— Neboj se! Nebi onda išao ovako poderan! Imao bi trbušćić i bilo bi lijepo!

Tako ljudi pripovijedaju, a jesenska magla vuče se nad nizinom, siva i studena. »Razbojište« se crni u pogašenoj mjesečini kao tamna pruga, ali sve tone u nejasnoj bijeloj peleni. Do jutra će pasti mraz i pokriće zelenkastim slojem široke krajeve, šumu i selo i polja, i ove izmučene ljude i dlakave životinje, što žalosno glođu ledeno korjenje.

Grga Obraz namjesti se na svom ležaju.

— Jeste čuli, lugar otselio? Došla takova zapovijed. A otselio u Đurana Kukolja kuvarnicu, u onu čađavu škulju ,i tamo će čovjek proživjeti, dok neprođe rad u šumi. Đuran ga je pratio i na dva puta krenuo sve stvari.

— E, pa dosta! Dva puta!

— Vele, čovjek išao iza zadnjih kola, objesio pušku i ide kao da je pogorio. Ide tako i vele, lugar je plakao... Iz očiju suze kao grašak i nemože riječi da izgovori. Ej, ljudi, šta je čovjek!

— Lako njemu da se igra sa tugom! Starac, proživio život pod onim hrastovima, i još ga otjeralo iz kuće, i teško mu je! Ali ipak! on je čovjek mjesečar, zna, svakog prvog nefali, i uvijek ima dinar u džepu! Eto! A mi opet čekamo kao ozebli sunce, da se »Razbojište« počne rušiti. Što ćeš?

— Tako je. Tebi sreća — drugom nesreća.

A jedan jadan glas:

— Crna sreća težaku, braćo.

Poslije toga šutnja. Neko baci na vatru par grana i drvo zapucketa; još su neko vrijeme kašljucali, a onda se omotaju u gunjeve. U hladnoj magli i nepomični, pričinjali su se kao mrtvi.

Za deset dana bile su barake gotove, lugarnica obijeljena, stari plot oko kuće porušen, i na njegovo mjesto pastavljena visoka živica od bodljikave žice. Zašto to? Glavni poslovođa se smješkao. Zna on — iz duge prakse — da je ipak ovako najsigurnije za imovinu i za živote, koji će se uvući pod ovaj krov. Šumski radnici su isto što i otimači i razbojnici, i pred njima se čuvaj, što bolje možeš! Narod iz Šušnjare nije pridavao ovim pripremama nikakovu važnost. Znadu valjda gospoda, što rade! I sve, što je sposobno za rad, skupilo se u dugoj povorci, čekalo na kiši i na vjetru, da dođe na njih red i da izgovore svoje ime, a gospodin za stolom će već to upisati, i oni su onda sigurni za posao. Ali ipak nisu sve uzimali! Ako si rekao da imaš puno djece, gospodin za stolom se smješka:

— Idi ti, brate, samo kući! Ovdje kod nas neće biti veselo! Hrastovi su veliki, pod njima šikara, može čovjeka grana da očepi, i što onda? A ti imaš silnu djecu i mi nećemo da na našem poslu pogine njihov hranitelj, i da nas djeca proklinju! Hodi ti, brate, samo kući!

— Joj, gospodine dragi, pa —

— Ne! ne! Idi ti samo kući! Sad ćeš mi valjda reći, da djeca nemaju što jesti, znam ja to, a ti si seljak, i polje rodi ... I to ja znam! Nemora se imati baš punu šaku novaca! Jeli? I, kažite, zar ja ne govorim pravo?

Ostali seljaci, koji čekaju na red, zabrinjeni su i za svoju sudbinu, i samo kimaju glavama. A onaj jadnik izađe napolje, noge mu dršću u koljenima, i tako mu je, da bi zaplakao —

Kako nebi prokleo sudbinu i boga! I čitav život! Veselio se nesretnik, da neće više jesti neslano. A što sad? Trgovac neda na vjeru, a gospodin ga neće, jer ima puno djece. Ej, da je proklet onaj čas, kada je ispao iz matere!

Došlo je mnogo stranih radnika, Kranjaca i Ličana, koji su bili naručeni kao radnici od struke, i ti su odmah smješteni u barake. Seljaci ogledavaju njihov alat, čude se, kako je to sve neobično i veliko, i dalje strpljivo čekaju na kiši i na vjetru, u redu. Ali popodne izađe debeli gospodin u zelenom odijelu, glavni poslovođa, stane na vrata i vikne:

— Gotovo!

Naroda je pun dvor i sve se crni od ljudi, oni nerazumiju, rasklopili zube i čekaju, što će to sada reći gospodin. A gospodin sve vidi, lagano se ziba na nogama i puši cigaru.

— Firma neprima više radnika! Broj je popunjen! Jeste li razumjeli? Dakle — vi možete ići kući! Mi nekažemo, da vas nećemo uopće zaposliti, jer znademo da naš narod ima volju za rad, ali momentano sada ne! Mi nećemo utući tu volju! Kasnije! Kod izradbe gorivog drveta! Ili ako imaš konje, kod privažanja duge! Ali to sve kasnije, recimo, na proljeće! Dakle, tako! I zbogom, ljudi!

On se okrene i zatvori za sobom vrata.

Gomila je cvokotala zubima, šibana hladnom kišom, a iz dimnjaka lugarnice sukljao je veselo dim, nošen vjetrom. Polako su se počeli razilaziti. Crni i šuplji glasovi izražavali su tupo njihovu žalost i razočaranje.

— Neprima više!

— Neprima!

— Do proljeća!

— A ko će dočekati proljeće! —

Ali to su redom ljudi iz obližnjih sela, iz Straže, Starog zida i Humca, Šušnjarčani su se većinom pobrinuli, dok je bilo rano. Oni su u blizini i oni su zadovoljni. Sutra je nedjelja, a sutra se imadu svi sakupiti pred lugarnicom, da im se objasni neka stvar, koja im je nepoznata. Dobro! vele. Mi smo sada pravi radnici i službenici velike firme i sada će biti bolje!

A glavni poslovođa leži na otomanu u toploj kancelariji, druga dvojica sjede za stolom, prebrojavaju neke brojke, i puše svoje cigarete. Prolazi vrijeme i ura odbija pet sati. Tada uđe kroz vrata neka mlada djevojka, obučena po gradski, sa štirkanom pregačom, i vrlo prijatna izgleda.

— Gospodin August, ljudi opet čekaju!

— Kakovi ljudi?

— Masa ljudi! More ljudi! Svi hoće da ih upišete na rad!

— Reci im da firma neuzima više nikog! Što su bolvani! Neka odmagle što prije i neka nedosađuju! Radnika imamo i previše! Tako reci!

Ali djevojka ostane i nastavi govoriti dalje, a u govoru je silno afektirala:

— Gospodin August, sada nemate posla? Ne? Dakle, ja bih vas lijepo molila da bi se pobrinuli za jednu djevojku, vjerujte, ja nemogu sama da dospijevam! Tu treba tri sobe rediti, i objed, večera... ne! to nejde! Poslušajte me, gospodin August, i uzmite još jednu djevojku.

Onaj na otomanu izvali se na trbuh:

— Dražesna kćerko, vjeruj, ja ću tebe uvijek slušati! Što velite, gospodo? Pa naša Ljubica govori posve ispravno! Ona sirota i nemože sve! A čujem,

Viktor, da ju ti povrh toga još i siliš, da spava s tobom... ha-ha...

— Ne, ne! To nije istina! Pitajte gospodina Viktora! To je laž! Gospodin August, sram vas bilo!

— Dakle, on te nesili?

— Ne.

— Ha-ha. Onda ideš drage volje! Ha-ha...

— No, dobro! Ti bi htjela da govorimo ozbiljno! Što se djevojke tiče, ja sam već o tome mislio. Ima tu u selu jedna cura, debela, čista cura, velim ti! A s t a r i L i c h t i m a n o v a c a! Dobro, stvar je u redu! Mi ćemo se za to pobrinuti! A onima klipanima napolju reci, neka se čiste!

Ljubica se povuče natrag, koketno, na visokim petama, i lijepo ošine pogledom jednoga od onih, što su prebrojavali brojke za stolom. I izađe.

Sutra dopodne, u nedjelju, sakupi se 200 ljudi pred kancelarijom. Sitna, jesenska kiša sipila je bez prestanka, ali ljudi su zadovoljno tapkali na mjestu i čekali. Izađe na koncu zeleni gospodin sa razapetim kišobranom. I on počne pripovijedati mnogo i umiljato, a govorio je o dužnostima, o ponašanju, o radu i o plaći —

Onima, koji su domaći, i imadu u blizini svoje kuće platiće se nadnica: 20 dinara bez opskrbe; (dužnost mu je, veli, da ih upozori, u slučaju, ako bi koji radnik, u neoprezu ili hotimice, tehnički upotrebljivo drvo upropastio, dakle, u takvom slučaju, dotični pojedinac ili čitava radna skupina, o b v e z a n a je čitavu vrijednost podmiriti vlasniku. Međutim, on se nada, da neće imati nigdje prilike da to primijeni!)

Kiša je padala neprestano, sitna i ledena, ljudi su pokorno slušali, a onaj razlaže dalje —

A onima drugima, veli, strancima, koji nemaju svoje kuće i svoga hljeba, firma je odlučila platiti iznimno dobru cijenu od 17 dinara po danu, povrh deputata u hrani i krova. Međutim, to su tehnički radnici, dugari, koji će samo izrađivati dugu, i onda je pravo da se njima plati više. Takav je običaj kod njih, veli, i kod njih nema laži ni tajne. Neka se sve zna, a ako je nekomu krivo, ima pravo da se prituži. Škribani će voditi sav posao, a raja mora pošteno raditi i pokoravati se, i biće dobro!

— Hoćemo! Hoćemo! —

Na koncu završi ovako:

— Naša firma je najjača firma na svijetu. I nama u stvari nije stalo da se borimo sa ovom starom šumom, za koju svako zna da nevrijedi mnogo. Ali — stvar je u drugom! Nanio jednom put ovuda glavnog vlasnika, i on vidi, kako je narod prignječila silna bijeda i nestašica, i on reče sam sebi ovako: meni je bog dao dobro, imam dosta novaca, i ja ću evo kupiti »Razbojište«, i pomoći tako bijednom puku, i neću biti griješan na zemlji! Narode, tako je rekao naš gospodar, dobri gospodin Licht! I on je to zaista i učinio, kako vidite! A na vama je sada red da ispunite svoje!

Tako govori zeleni gospodin pod kišobranom, a promrzla, drhtava gomila rastapa se od blaženstva. Eto vidiš, ipak ti se neko brine za muža! Ipak muž nije izgubljen, brate! A dvadeset dinara dnevno! Nije bog zna što, ali ko bi dao više! A i to ti je dosta, da si uštediš koji dinar preko zime, platiš dugove, i stvar je opet na svom mjestu!

— Živio gospodin Licht!

— Živio!

Međutim, oni strani radnici šute, pognuli glave i nijednom mraskom na čelu neodavaju svojih misli. To su umorni ljudi, misle seljaci. Umorni i žalosni

Polako su se razilazili —

Međutim isti dan, na sastanku u patrolnici, bilo je krvi.

Ali ovaj put nije bio izazivač Kukolj. Njega nije bilo ni blizu, niti ikoga od njegovih pristalica — nego je to bio jedan posve drugi čovjek, Grga Obraz, a to je onaj, koji se jadao da mu trgovac neda soli na vjeru, i kojega firma nije htjela primiti u posao, jer ima puno djece. Grga je sav razjeden u licu, siv i mršav, a kada govori, govori tako, kao da žrvna kamenje. Niko se nije toga nadao. Ali on bane sav bijesan među sakupljene muževe, i počne psovati od reda i Lichta i firmu, poslovođu i takovu pravdu. Dugo se pjenio i lamatao rukama, a seljaci su ga pustili na miru da se izbaca do kraja.

Tada jedan zasuče brkove i reče kroz zube:

— Ko ti je kriv, nesrećo! Pa zašto si napravio puno djece? I pop veli: puno djece — puno grijeha! Eto! A sada se udari po svojoj ludoj glavi i nepsuj nikoga!

— Boje se, drvo bi me ubilo! O, da me samo hoće! Da mu boga i drvetu i životu! I bog daj, svaki dan deset nosili iz šume na nosiljkama, kada se brinu za moju djecu!

— Grga, neluduj!

— Ti, vraže, pazi!

— Začepi mu gubicu!

— A ja, eto, velim: bog daj i mati Isusova, po deset nosili svaki dan iz šume na nosilima! Kad nije meni, neka nebude nikome!

— Lud je!
— Treba ga izbatinati!
I stvar se odvijala ovako —
Ljudi se na koncu razljute, uhvate Grgu za noge i za glavu, isprebijaju ga šakama i bace ga napolje, u neku kaljužu. Ali čovjek se digne sav blatan i, onako slabunjav, zaleti se na prvoga, koji je bio pred njim. Oči su mu bile zakrvavljene i preokrenute, kao u bijesnog psa, a glas sipljiv od napora:
— Vi ćete mene tući! Oj, braća! Kupio vas Židov, i sada me hoćete zatući! Smetaju vam oni moji crvi! Židovi! Znam ja to! Ali nećeš! Nećeš! —
Luka Klapac, jak čovjek, stisne ga za ruke, ali bijesni zagrize zubima u zglob od šake tako, da je hrskavica zaškripala. Muž vrisne od bola, zatetura nekoliko koraka i silno udari nogom Grgu pod trbuh i Grga se smota kao vreća, blijed i zelen u licu, i nikad se više nedigne; vele, da je iza njega ostala žena i sedmero djece.
Tako se, dakle, odvijala stvar u patrolnici.
Čitavu Šušnjaru iza toga obuze strah, nalik na užas. Došli su žandari, bila su preslušavanja i svjedočanstva, i oni su čitav događaj pribilježili! I mrtvac je u selu! A djed Tomina priča strašne stvari! Veli, sanjao je da je bio u »Razbojištu«, i bila je noć; iznenada noć postane crvena, kao od krvi, i nekakovi konjanici u starinskoj nošnji projahaše ispred njega, a jedan je bio razrok, i na sedlu je bila privezana neka tuđinka u bjelini; jedan drugi imao je krvavu jamu pod srcem i on je vikao i grozio se crvenim, uzdignutim rukama; nad selom, na jazmačkom brijegu, povorka stane; i, veli, onaj razroki izvuče mač i baci ga daleko od sebe, a mač se pretvori u vatreni

stup, i mnogi vatreni stupovi zavuku se pod selske strehe i čitava Šušnjara počne svijetliti, kao krijes.
Tako pripovijeda djed Tomina, a on je na umoru, teško diše, kao da pretače vodu u prsima, i šapće iznemoglo:
— Biće zlo!
Ili —
Selo, veli, kao da spava. A onda se iznenada otvaraju prozori i vrata i, mjesto ljudi, ispuze same zmije iz kuća; i one puze i puze, a ima ih svakakovih vrsta i boje, i obavljaju sve poslove, kao što ih obavljaju ljudi; onda se opet uvlače preko pragova, zatvaraju se prozori i vrata, a svuda naokolo su srebrenasti, sluzavi zmijinji tragovi.
Djed Tomina pripovijeda umirući. Susjedi stoje pored njega otkrivenih glava i slušaju strašna priviđenja sa nakostrušenim kosama. Ali starac se muči i nemože nikako svršiti. Neprestano moli boga, da ga što prije uzme k sebi, i da ga mine pakao, a žene škrope svetom vodom sve kuteve po kući.
Takova je, dakle, počela igra u znaku Licht d. d-a. Sa krvlju i sa strahom.

Bio je mjesečni sajam u Straži. Cestom prolazi kolija trgovaca sa raznom robom, goniči tjeraju volove i ostalu rogatu marvu, a sve je prokislo, žalosno i umorno. Šuma iščezava u magli i ljudi prisluškuju nekim neobičnim glasovima iz daljine. Tih prigušen šum, kao da neko plače, praćen isprekidanim jeca-

jima, a onda strašna lomnjava i deranje i mukla tutnjava tako, da division tlo pod nogama. Ljudi prolaze cestom i zastaju kod prvih kuća u Šušnjari.

— Što je to?

— Šuma se siječe! Danas počelo! Kupio trgovac šumu i sada »Razbojište« pada!

Kiša sipi bez prestanka već treći dan, sajmari prolaze cestom u dugoj povorci, blago, ljudi i kola; iz zamagljenog prostora ozvanjaju udarci sjekira i sićanje pila, a lugarnica se bijeli između mokrog stabalja, zakićena perjanicom gusta dima. »Razbojište« pada! U širokoj liniji radnici rade svoj posao, prokisli i raspoloženi, sa voljom, a iz ugrijanih tjelesa puši se para.

Partija od deset ljudi iz Šušnjare, kojima je glava Cetina, oborila je svoj hrast. Drvo je palo u gustu šikaru, grane se smrvile u trijeske, a iz jedne duplje zažuti se saće šumskog pčelca, teško i krcato medom. Pčele zazujaše, uznemirene, ali odmah popadaju gdje bilo po tlu, od studeni i kiše, a ljudi se poveseliše svojem nalazu, kao djeca, i počnu vaditi široke ploče, iz kojih se ljepivo cijedio samotok.

Martin Rudan oblizavao je svih deset prstiju.

— A? Što veliš? Med je dobar, i to je dobar znak za početak! Ja sam zadovoljan!

Zovnu još neke najbliže radnike da ih počaste, ali Ivan Rušić, stariji čovjek sa rakom na licu, izgovori iza nekoliko časova promišljanja, ozbiljno:

— To je zločest znak, a ne dobar! Meden početak, gorak svršetak! Tako se veli.

Uzme svoju bradvu i počne kresati grane i povijena stabalca šikare, da nesmetaju u kasnijem radu. Ali njemu nije niko odobravao, jer je bio poznat kao

čovjek, koji je jadan na sve i svakoga zbog svoje teške bolesti. Nepovjerljivi Kranjci zahvališe na daru i povratiše se natrag poslu.

Tada naiđe škriban.

To je visok, tanak čovjek, u licu tako crven, kao da mu je koža oderana, nemiran i žestok u pokretima, i sve na njemu djeluje surovo, kruto, vojnički. U rukama nosi željezni metar, ide od hrasta do hrasta i »ajnleguje« drvo po sposobnosti.

— Partija Cetina?

— Ovdje.

— Hrast br. 15.?

— Jest.

A kada opazi u rukama Martina Rudana krišku meda, zakašljuca u dlanove i lice mu postane još crvenije. On prisloni metar uz hrast i zagleda se u čovjeka, koji je rastegnuo usta kao mješinu i smijulji se blaženo; a kada ga je gledao još uvijek, uozbilji se i nije znao kud bi sa očima, kao dijete, koje je krivo.

— Firma neplaća radnike da sjede bez posla i da jedu u ono vrijeme, koje nije određeno! I, otkud tebi med?

— Pa, iz hrasta!

— Kakovog hrasta?

— Evo, ovog! Drvo palo, a iz duplje se rasuo med! I ja neću više sjedjeti! Odmah idem, gospodin škriban! Odmah!

Turi brzo med u džep svog kaputa, dohvati naglo sjekiru i nestane među granama; za čas je sjekao tako brzo, da se udarci njegove sjekire nisu mogli brojati. Škriban pokaže bijelo u očima i srdito odmjeri drvo, kako ga se trebalo raspiliti. Kad je odlazio još jedamput ošine sijevajućim pogledom.

— Zapamti! Šuma nije tvoja, drvo nije tvoje, i sve što nađeš u toj šumi i u tom drvetu, to nije tvoje! Toliko za sada! I dobro to zapamti! Ima li još meda?

— Još malo, gospodin škriban!

— Tako, još malo!

A onda se izdere, odlazeći:

— U to nediraj!

Iza pola sata dođe Kata Grdanova, a u ruci je nosila obli, plavi škaf. To je ona debela, čista cura, koju je glavni poslovođa obećao gospodični Ljubici u pripomoć, da si lijepa frajlica nepokvari nježne prstiće sa prevelikim poslom. Ona dođe zadihana i crvena u licu od trčanja i magle.

— Stric, gdje je taj med?

Cetina je šuteći radio i svi su radili; pokažu joj pokretom mjesto, bez riječi.

Svaki čas je padao po koji hrast sa težkim štropotom. »Razbojište« je padalo! A sitna jesenska kiša iz sivog, beznadnog neba pratila je taj posao.

Cetina ono popodne nije više dao glasa od sebe. Radio je stisnutih zubiju, a u mozgu se sporo odvijala spoznaja — spoznaja o nepravdi, kojom se susreta težaka (»prokleto sjeme!«) širom širokog svijeta. Kako to? Od krvi i znoja težačkog zlato postaje vrijednim; ali zlato zveči u tuđim džepovima —

Iz krvi težačke rastu gradovi i u krvi njihovoj vojske ratuju —

Kako to?

Vele, ima pravedni bog i on sa svim raspolaže po svojoj visokoj uviđavnosti. (Grozne li obmane, tako guste i neprozirne, kao jesenski sumrak!) Niko nevidi svjetla —

Pred noć upita Cetina:

— Ko je ubio Grgu Obraza?

To je bila otvorena rana. Seljaci bijahu svjesni sukrivnje i pognuše glave. Cetina je blijed kao smrt, i pogleda prema lugarnici — stajahu na izlazu iz šume — pa opet svrne oči na selo. A onda konačno istisne:

— Zašto smo ga ubili, braćo?

Muk.

Vid Cetina nije bio bogat. Naprotiv! Otkako se odijelio od oca i brata, sa kojima se nije slagao — dobio je u dio tri rali oranice i nekoliko redova zadružnog vinograda — čovjek je morao da pljune u šake i da se čvrsto pograbi sa životom. Sagradio nekakovu kućicu i štale, i kod toga se zadužio za ciglu i za crijep, pa, kad je ono bilo vrijeme, da su naši ljudi išli u Belgiju i u Francusku, on je dobro razmislio o svom stanju, i otišao u tuđi svijet. Vratio se iza dvije godine, poplatio neke dugove, i počeo je dalje da živótari, ali jednako onako sa tamnim vidicima u budućnost, kao i prije. Citavo selo držalo ga je za vrijednog i razboritog čovjeka, a on je takav i bio.

Žena mu je bila boležljiva, često nesposobna za rad, i Cetina je imao dvostruku brigu: brigu za kuću i za polje. I u takovom životu, nesretnom i tegobnom sa svih strana, on je došao do spoznaje, da je ipak nepravda gospodarica življenja, kolikogod se sa svih strana tvrdilo protivno. Imao je jedno dijete, sina, i sa tim nije imao sreće: dečko je pokazivao neke znakove nastranosti i slabe pameti, što se ni u jednoj od

familija njegovih roditelja nije pamtilo; međutim, neki ljudi tražili su uzrok u drugom: Danica, žena Cetinova, često je morala — za otsutnosti muževljeve — bježati ispred pijanog, naprasnog svekra, gola i bosa, sa malim djetetom na mraz ili kišu, bez razlike. I tako je dijete bilo preplašeno od najranije mladosti, i ostalo nesretno zauvijek, a i mati je iz tog doba ponijela svoj teški neizlječivi kašalj.

Danica je bila naročita antipatija starog Cetine.

— Moj sin, — govorio je stari, — uzeo je bez privole očeve za ženu ovu drolju, za koju svako zna da je kurva i ljenguza, i tako natovario na sebe križ, kojega neka vuče kako zna! Ali njegov otac diže ruke i, nikad Cetina neće jesti za istim stolom sa jednom droljom!

Tako je često govorio stari, a i Vid je bio nagao čovjek i, ko zna kako bi se sve to svršilo, da se nije maknuo. Otac i mlađi brat ostali su na djedovini, a on je nastavio mučan i naporan život, ali život u miru.

O ocu je imao najgori sud.

— Franc Cetina, — veli, — nije čovjek i nije nalik na čovjeka! Dok je bio mlađi proganjao je moju mater kao nečistu kuju, i jadna žena našla je spas u preranoj smrti! I mene je upropastio za čitav život! Upropastio mi je ženu i dijete, i on nije čovjek!

Žena je bila blaga i dobrog srca. Ona ga je opominjala:

— Negriješi, Vide! Ipak ti je otac!

— Kakav grijeh! Grijeh je stvorio gospodar bog, a boga nema! Jer kad bi bilo boga ja se nebi ovako mučio kao bijesno pseto, i sve bi bilo drukčije! Ili ne! Ima bog, ali to je silnik čovjek, koji raspolaže sa sudbinama bijednih. Ne! Ženo, više ni riječi o bogu!

Ali on nije klonuo.

— Treba raditi! Radite! Jedamput mora biti bolje!

Prizeman i nabijen, izbrazdan u licu, sa žilavim šakama i iskrivljenim nogama od napornog rada, punio je povjerenjem, i davao je utisak čovjeka, koji se razumije u svoj posao, u borbu sa zemljom, i kojega se ne može otrgnuti od mjesta, za koje se pripiljio kao krpelj, tvrdoglav, mukotrpan i prekaljen u zlu. Na surovom licu bilježe svoj trag kiša, sunce i vjetrovi, a čovjek pritište ručicu pluga, lemeš para cjelinu, i on na tvrdoj, nesklonoj zemlji bilježi opet — svoj trag.

Živjelo se —

Tako je došla jesen i Licht je kupio »Razbojište«. Tako je došla svađa sa Kukoljem i sa još nekim gavanima u selu, koji su plaćali nadničare po 5 din., i cinički govorili o sirotinji, da je ona samo dobra i pitoma u vrijeme »kad bob cvate«, u rano proljeće, u doba najvećih radova, dok se mjesto kruha griskaju koštice od tikvanja. Cetina je sve to znao i sada se ponadao da će osvanuti bolji dani ovoj istoj sirotinji jer — »trgovac daje raditi i daje zaraditi«.

On se nekada skitao po šumskim radnjama po Slavoniji i po Moslavini, još kao mladić, i bio upućen u taj posao. Sastavio, dakle, partiju i prijavio se na rad —

Ove subote dođe kući kasno. Žena je po običaju bila bolesna, ležala je u postelji, a ludo dijete sjedjelo je kraj materina uzglavlja, blijedo i guravo, očiju punih suza. Cetina zapali svjetlo, baci na stol snopić novaca i reče dubokim glasom:

— Ženo, evo! Sada će biti bolje!

Tih glas, nalik na šaptanje:

— Koliko?

— Dosta. Stotinu i deset dinara! Deset dinara uzelo za okružnu blagajnu.

— A što je to?

— To ti je takovo društvo, koje se brine za mene i za čitavu familiju, ako obolim ili nastradam na njihovom poslu! Eto, to ti je okružna blagajna! A ja eto velim ženo: sada će biti bolje!

On odmah uzme vedricu za mlijeko i lampu i ode u štalu. Bio je napolju dosta dugo, kiša je pljuštila po krovu, a onda se vrati u kuću sa praznom vedricom, kunući.

— Što je?

— Eto vidiš! Namuzao skoro punu do vrha, a onda mi ispala iz ruke! Eto! Ispala, i sve se mlijeko prolilo!

Šutnja.

Iza nekoliko časaka žena zatraži, sva znojna i blijeda:

— Daj mi vode!

Cetina je žmikao svoj kaput i prostirao ga nad peć da se suši. Uzme lončić i zagrabi vode. Ali nasred kuće lončić mu ispadne iz prstiju i voda se prolije.

Žena se nasloni na jastuk i gleda muža grozničavim, bolesnim očima. Sin, otkako je došao otac i čuo razgovor, malo je oživio, otišao u kut i tamo nešto šapće sa mačkom.

— Neznam, što mi je danas!

— Kakove ti to imadeš ruke, Vide? Pokaži!

— Kakove ruke?

On ih digne prema svjetlu, ali mu brzo klonu niz bedra. Žena se zaceni od teškog kašlja i spusti glavu na jastuk. A teške otečene ruke u čovjeka nemoćno su visjele niz bedra. Cetina je šutio —

Čitavu noć buncao je u snu i odgovarao na glas, kao da stoji pred velikim nekim sudištem i sa užasom priznava svoju krivnju.

— Ko je ubio Grgu Obraza?

— Ja.

— Zašto? —

— — —

A u isto vrijeme u lugarnici bilo je jako veselo —

Cetina se mučio čitavu noć, namještavajući svoja izmorena pleća na tvrdom ležaju, sanjao zle sne i opet se budio, žena je hripala do iznemoglosti i uzdisala, ali — ali u lugarnici je bilo jako veselo.

Kuća je ograđena visokom bodljikavom živicom i dva rutava psa vučjaka zavijaju po dvorištu i navlače lance po žici. A prozori na hodniku, kuhinji i sobama svijetle se kao u Betlehemu, čaj vrije u samovaru i, kad bi neko gledao kroz nezastrto okno, mogao bi da se čudi, kako je unutra sve tako čisto, lijepo i toplo... Ljubica skakuće na svojim visokim petama i sva su vrata otvorena. Izazovni smijeh i glasovi pune ugodni prostor veseljem i lagodnim bockanjem.

Tri čovjeka kartaju. Gramafon izvija neki sladunjavi plesni napjev, soba je zasićena mirisom duvana i nekim drugim mirisima, a na stolu leže hrpice novca u metalu, karte, visoke čaše, ispite do polovice, butilje i bezbroj drugih stvari, koje se žele. Kata Grdanova sjedi nekako zabezeknuta, sa rukama na krilu.

neznajući kako bi namjestila noge u svojoj seljačkoj nespretnosti. Ona je zadržana ovdje da svršava neke poslove, a kad tamo, gospoda su je pozvala da sjedi s njima u sobi, sluša glazbu i taštoj curi bilo je sve to neizrecivo ugodno.

Gospodin August odloži karte, digne svoju čašu do ustiju i namigne djevojci:

— Curice, u tvoje zdravlje! Pij!

Vino je bilo slatko i jako i ona je srkala oborenih očiju. Ljubičin smijeh i njezine vitke noge bile su svuda. A kada je bilo deset sati, neko poviče dolje na cesti, pred lugarnicom, dvaput za redom:

— Katica! Oj, Katica-a —

Otvoriše prozor. To je bila curina mati, Jaga, sva zabrinjena za kćer, da se nije dogodilo kakvo zlo; ali oni joj sa prozora rekoše, da je sve u redu, neka ona samo ide kući, a Katica će spavati sa gospodičnom, ujutro imadu puno posla i t. d. A Katica je bila već pijana.

— Ja nejdem kući! Baš nejdem!

— I nejdi! Tu je ljepše! — vikne Ljubica.

Djevojka je zavaljena na divanu i to je jako prijatno: mekano je i njiše se... Gospodin August ju ogrlio oko pasa, i to je također lijepo! A kada joj je napipao krupnu sisu ispod bluze, ona je bila već toliko slobodna, i nasmije se izazovno u njegov kaput, i uštipne ga za salo oko trbuha.

— Kako ste debeli! — reče.

— A ti?

— A joj —

Naravno, ona je osjećala prema njemu poštovanje i divljenje. Prvo, gospodin je, debeli lijepi gospodin, i nije nimalo nalik na one crne, ispijene šušnjarčanske bećare, ulektnutih prsiju, što se vrebaju ispod njezinih prozora i govore joj laskave riječi. Sav je čist i, ukratko, jako je lijepo pipati prstima po njegovoj koži ispod košulje.

— Kako ste debeli! — ponovi.

Pili su još bijelo vino iz zapečaćenih butilja, onda čaj sa rumom, i neke slatke likere, a iza toga sve se svrši u bijesnoj vici i natezanju. Pijanu curu svukli su do gola, i radili od nje što su htjeli, a ona se samo smijala i lamatala po zraku debelim bijelim nogama, neznajući ni za što. Kada je opazila Ljubicu kako izvodi neke teturave plesne korake, samo u gaćicama, na silno uživanje dvojice ljudi, koji su se — pijani — poduprli leđima, seljačka cura se zaceni od smijeha i pokazivaše debelim prstom:

— Gaće, — iha-a-

— Što se smiješ, ti?

— Vidi, vidi! Žena, pa gaće —

Međutim, na cesti pred lugarnicom, stajala je grupa šušnjarčarskih mladića na vjetru, kao prozebli psi podvijenih repova, i prisluškivali rasklašenim, pijanim glasovima. Govorili su jedan za drugim.

— Lijepo živu ta gospoda! Što veliš? Da je tebi tako, samo na tren: žene, fini duvan i fino vino, ej!

— Čuj, to se Kata smije!

— Neboj se, dobiće već... hi-hi!

Ali onda se svjetlo utrne.

Ujutro se gospodin August digne mamuran i zle volje. On surovo prodrma curu, koja je spavala pokraj njega, raskuštranih kosa i blijeda u licu. U sobi je bilo sve razbacano, iza bančenja, a zrak otrovan i gust od prolivenog vina, od duvana, i snažnog mirisa po ženama.

— Ustaj!

Ona otvori oči i zijevne, turivši šaku na zube. Ogleda se oko sebe jako začuđeno, ali onda se dosjeti gdje je, i potraži pogledom svoje rubače. Međutim, gospodin August izvadi nervozno lisnicu, prolepрša prstima između baknota i baci joj na pokrivač papir od 100 dinara.

— Na, to ti je za noć! — I da nekažeš možda da nisi plaćena! A sada se kupi!... Ovaj bordel treba dovesti u nekakav red!

On ode.

I Ljubica je bila jako umorna, ali dobre volje. Kad su kasnije pospremale sobu, ona pokaže, smiješeći se, crnjavke na njedrima i na vratu od zubiju, i upita seljakinju, koliko je dobila.

— Sto dinara. A ti?

— Mene plaćaju mjesečno. Dosta dobro! Živi se, kako vidiš, veselo, Licht ima novaca i nije loše, velim ti!

Blijedo sunce pomolilo se iza oblaka. A u »Razbojištu« su hrastovi padali, jedan za drugim u razmacima i sa tutnjavom, koja je tresla zemlju. Novi dan bio je vrlo hladan i vjetrovit.

Kada zazvoni podne sa crkve sv. Stjepana, radnici odlažu svoj alat i odlaze na užinu. Strani ljudi — Kranjci i Ličani — odlaze u barake — tamo je za njih kuvana palenta ili grah i oni, po partijama, sjedaju kraj kotlova, režu žlicama kuvano kukuruzno brašno

sa slaninom, i jedu do sitosti; iza toga piju vodu iz škafova i odlaze opet na posao, a putem puše iz lula. Šušnjarčani i ostali seljaci nose većinom svoj mršavi obrok od kuće, u torbi, sjednu na povaljena debla i žvaču sir sa kruhom, ili, ako je neko zaklao smok, sa pažnjom i škrto odmotava iz prnjaka komadić smuđenog mesa. Mjesto vode piju novo vino iz barila.

Ivan Rušić, čovjek, koji je iznakažen u licu od raka, vrlo bijedan i sam, bez žene, hrani se iz dana u dan jedino kruhom. A netečni kruh, gnjecav i nepečen, zastaje u grlu kao kamen i svaki zalogaj mora se zalijevati jednim gutljajem ukisanog vina. Ono sitno zelenkasto lice sa gadnom ranom, i otečeni trbuh, daju, uostalom, najvjerenije svjedočanstvo o ishrani i snazi jednog čovjeka! Kad radi dršće mu slabašne ruke, kad govori, jezik mu se plete kao pijanom, a govori tako, kao da šapće.

Nije on sam. Čitavo selo je takovo! Osim ono nekoliko gavana i boljih gospodara, naravno! A oni imadu po dvadeset rali zemlje, starog vina i rakije i žita, kojega ispiju žišci pa se baca na đubrište, a to su oni, što nose mita na kotar i na sud, šuruju sa načelnikom, financima, žandarima i lugarima, biraju se za vijećnike, općinske i farne, određuju lukno i namet i daću, i postaju tumači naroda, ukratko, zastupaju narod, ali oni nisu narod i tuđi su tom narodu. Narod je drugo!

Narod je Ivan Rušić i Vid Cetina; narod je Martin Rudan, koji, u isti čas, pljuje hrakotine od krvi i iznemoglo vuče pilu; on vuče pilu, jer mora vratiti dug, inače će doći trgovac sa bubnjem, a on ima ženu i djecu —

To je narod!

Točno u 2 sata škribani zazvižde u svoje zviždaljke i svi moraju biti na poslu. U posljednje vrijeme vrlo je studeno i kišovito i ovi slabo otporni ljudi osjećaju iznemoglost i umor.

To je bilo jednoga dana —

Martin Rudan namjesti se uz kladu, uhvati obim rukama ručke od pile, ali ih pusti i sagne se do zemlje. Promumlja nešto i sjedne na panj.

— Vidiš! Ove cipele nosim već četvrtu godinu! Znam kao danas, kupio sam ih na jakopovskom sajmu u Kloštru. Već nema mjesta gdje nisam ubo šilom, đon i kapice povezao sam drotom, ali sada je gotovo! Otslužilo, i ja sam bos!

On digne nogu, a strašna cipela raskesila se kao neka odurna stvar i između blatnih obojaka nagledaju se prsti, crveni i mokri od vlage. Čovjek zakašljuca.

— Zaslužio sam do sada pet stotina u šumi! Od toga sam nešto dao u dućan za dug, kupio ženi rubac i snahi čarape, malo soli, octa i gotovo! Što sada? Radio bi, ali eto! Bos sam!

— Pa kupi nove!

— Svakako, ja bi kupio! Ali kada je isplata? Za četiri dana, a i što ću sa sto dinara? Dobiješ sto dinara, trebaš šibica, soli i tako, pa što ostane?

A onda se domisli:

— Uzeću ženine opanke! I to je dobro! Omotaš čvrsto nogu u krpe, pa će držati do subote! A rad nikako nesmijem pustiti! Ne, to nesmijem!

Sretan, da je našao nekakovo riješenje, on ostane jedan čas sjedjeti na panju; preokrene džep na prsluku, istrese mrvice od duvana, i sve to smota u komad prljavih novina; čovjek uvuče dim sa zadovoljstvom, ali silan kašalj potrese ga čitavog, i on je hripao, dušio se i slinio, ali cigaretu je ipak čvrsto držao među prstima.

— Da mu... bo — boga i... i duvanu!... Khakha-a-aa! Brate, zadušiće me!... O!

I dok je on tako kašljao, ljudi su zastali u svom poslu, gledali šta će to biti sa čovjekom, nudili mu da pije vino —, a između granja pojavio se škriban. Kada je vidio da narod stoji i da neradi, on se zaleti bijesnim koracima i prodere se tako snažno, da se gdjekoji brecnuo:

— Marva! —

I onda počne sipati uvrede i kletve, u licu silno crven, kao da mu je koža oderana, i sav lud od bijesa. Luka Perviz — tako se je zvao taj škriban — bio je nekada i sam šumski radnik, i on je dobro znao, koliko šumski radnici vole varati na poslu, na napornom prekomjernom poslu, koji se nemili nikome. To je on sve znao iz vlastitog iskustva. Ali kasnije je postao »gospodin« i baš zato što je postao »gospodin«, htio je svakome da utreže u pamet, kako je nemoguće varati, dok je on škriban; svaki sličan pokušaj on je smatrao kao ličnu uvredu. (Uostalome, to je zajednička crta svih povampirenih životinjica, izdajica najniže klase: biti nepravedan, naprasan, svemoguć u stvarima povjerene službe.) Na koncu, kada se izbacao do sita, izvadi notes i upita čovjeka na panju za ime. I počne pjevušiti nekakovim sladunjavim, pakosnim glasom:

— Martin Rudan? A, tako! Onaj, koji se zadnji put također odmarao, zar ne? I još si prisvojio med, a med nije bio tvoj — ukrao si! Opomenuo sam te lijepo, a ti opet! No dobro! Ovaj put ćemo te, vidiš,

golube, globiti sa — sa 50 dinara! Upravo tako — sa 50 dinara! A treći put znaš bratac što te ide!

I on pokaže nogom, kao da nekoga udara u zadnjicu.

— Bez milosrđa, razumiješ! Kod nas nema milosrđa! Poštenje i rad, samo to ima kod nas!

Cetina je za čitavo vrijeme držao duboko pognutu glavu. Teška i spora misao razvijala se u njegovom mozgu, a onda se usudi i počne govoriti; a govorio je o bolesnom čovjeku, o cipelama, o nesreći, o svemu i, na koncu, zakune se sa svim što mu je drago, da nisu nego tri časa stajali neradeći; a i to će, ako želi, nadoknaditi, kadgod hoće.

— Nemojte globiti čovjeka, — veli. Oprostite, gospodin škriban, ali to nije pravo!

— Šta?

— Ne, nije pravo! — ponovi još nekoliko drugih glasova.

— Šta? Vi... vi ćete nekoga savjetovati što je pravo, a što nije pravo! Vi —

Htio je svakako reći nešto jako pogrdno i uvredljivo, ali se predomisli. Zgrabi svoj željezni metar i ode, bez riječi. Što je mislio, ko zna? Možda se uplašio mirnog, opasnog pogleda u Cetine.

Tik pred veče spomene se neko ponovno Rudanovih cipela (izgubljenih za uvijek možda!), a to je bila valjda prva riječ iza onoga — zločestog postupka. Ali Martin Rudan se samo izdere; a izdere se sav jadan:

— Šuti! Vuci pilu i šuti!

I tako iz dana u dan.

Tako je došao i Božić. A Martin Rudan, je radio... kašljucao... radio. Došao je Božić sa svim

onima pjesmama, tamjanom i pijanstvom. Poslije »polnoćke« odlaze ljudi u gomilama iz crkve. Posljednji idu dva čovjeka, jedan je star i pognut sa štapom, kojim se podupire, a drugi je Martin Rudan. On teško diše i govori starcu na prekide:

— Eto, djede, nemogu ni ja! Nešta me bode u lopaticama, guši u disanju i nemogu! Jedva se vučem! Žena navalila na mene, veli, nejdi na polnoćku, zima je, a to je kod tebe nahlada, veli. Meni opet mrsko da nejdem, otkad sam živ nisam propustio nijedne polnoćke, a sad vidim da nije dobro.

Jagodice su mu crvenkaste, a sav je drukčije blijed.

— Nahladio sam se u onoj prokletoj šumi, znam ja! Stojiš neprestano u blatu, kiša i snijeg pada po tebi, a cipele su mi bile nevaljane, pa eto! A da ti još plate muku —

Drugi dan, na sam Božić, legao je u krevet. Na Novu godinu su ga zakopali.

Tako je bilo sa Martinom Rudanom.

Rad u »Razbojištu«, međutim odvijao se i dalje, brzim tempom. Čitava svjeroistočna strana, od Straže pa do Starog zida, bila je povaljena. I sada, ko bi stao na cestu, kod Dražićevih ograda, mogao bi gledati bez smetnje crveni crkveni toranj u Straži i čitavo naselje sa općinskom zgradom i župnim dvorom, što se pružilo u ravnoj crti, prije zakriljeno visokim krošnjama. Odmah poslije Božića pao je snijeg i pritisnula žestoka zima. Rano ujutro dolaze ljudi, snijeg škripa pod mnogim petama, a ljudi su tamni u licu od studeni. Na mjestu gdje rade nalože velike vatre od suvaraka, i odgrijevaju često promrzle prste. U selu imade mnogo ljudi koji znadu bezbroj raznih stvari,

po pripovijedanju i po iskustvu, ali svi se slažu u tom. da takove zime nije bilo dugo, otkad se pamti.

Ali narod je ipak radio.

Jednoga dana dođe sam glavom vlasnik šume, gospodin Licht. To je staračac, sijed i smežuran, sa zlatnim naočalima i sav u bundi. On nikako drukčije negovori, nego njemački. Pregledavao je šumu u pratnji poslovođe i škribana, i pri tom rastezao lice u neke odurne grimase, a to su ljudi tumačili tako da gospodin nije zadovoljan. A tako je i bilo! Kasnije, neki Kranjci, koji su bili u blizini i koji razumiju švapski, potvrdili su nagađanja. Gospodin Licht nije bio nimalo zadovoljan: drvo je jako staro, pedeset posto trulež, čitava izradba stoji ga odviše mnogo, posao sporo odmiče i t. d., a on nema ni kupca ni tržišta. I samo je ponavljao, da je izgubio svoj novac.

— Drei Millionen hab' ich verloren!

Poslovođe i škribani stajali su u krugu oko sijedog starca, koji je bio vrlo nervozan, a oni su stajali jako pokorni, dirnuti u srce težinom položaja. A onda se na koncu gospodin Licht oprosti, sjedne u svoj auto i ode. Vele, da je na odlasku dobacio ove riječi:

— Jetzt werden wir eine Möglichkeit suchen, die Sache zu verbessern!

Jedan stariji ozbiljni Kranjac rastumačio je to na ovaj način:

— Produljite radni dan i skratite ljudima nadnicu! Uostalom, radite što mu drago, samo se stvar mora popraviti!

Ali onda se seljaci razljute. To oni nesmiju učiniti! Radimo od noći do noći bez počinka i pod pritiskom, i mi nemožemo više! A plaćaju nas nikako, svi mi to dobro poimamo, samo što šutimo! I neka nediraju u nas, biće bolje!

Međutim, gospodin August, u čijim je rukama bilo vodstvo sveukupnog posla, nije odmah počeo sa tako oštrim mjerama. On je znao načina, i to se nemože poreći. Zovne, dakle, jednoga dana Ignaca Rakoša, selskog dućandžiju i birtaša, čovjeka vrlo škrtog i prevrtljivog, koji se razumio jako dobro u svoj zelenaški posao: u cincarenje, prevaru i slično. On dođe sa jagnjećim licem.

— Izvoljeli ste me pozvati, gospodin poslovođa! Da čujem?

— Ja bih trebao brašna!

— Vi bi trebali brašna? To me silno veseli!

Onaj baci škare na pisaći stol, ustane, priđe čovjeku na korak i nadnese mu se u oči.

— Da govorimo bez uvijanja?

— Ja sam uvijek za čist račun! Dakle, da čujem?

— Evo, što! Ja, naprimjer, znam da vi imate u zalihi nešto kukuruznog brašna, i to nešto više kukuruznog brašna! Ja to znam! Ali znam također i to da je to brašno onako — he-he — malo nagorko, i da ste ga vi kupili od Muki Löwya iz Straže (to je uostalom jedan moj dobar znanac) i da ste ga kupili uz jednu nevjerojatno povoljnu cijenu, ali onda su iznenada krediti zatvoreni i seljak zaštićen i tako i dalje, i vi možete računati sa čistim gubitkom, u to budite uvjereni, dragi gospodine! Dakle, bez uvijanja!

— No, dobro! Dva dvadesetpet!

Poslovođa se uhvatio za trbuh i sav se tresao od smijeha.

— Dva dvadesetpet, hi-hi —

— Dva!

— Previše!

— Zadnja cijena: jedan sedamdesetpet! Kao vama!

— Dinar i pol i 50 vreća je mojih! Razmislite malo, dragi prijatelju!

Stari lisac se grebao neko vrijeme po tjemenu, a onda se nasmiješkao ispod brka. Dobro! Dinar i pol! Brašno je pokvareno, on to zna! Imao je doduše volju da učini jedan dobar posao sa seljacima, prodavajući kilogram po 3 dinara, ali onda je došao zakon o zaštiti zemljoradnika, krediti su propali — i, to je istina, on je već mnogo razmišljao o tom svojem brašnu, i na koncu ga odbacio kao promašenu stvar. A eto firma nudi dinar i pol! On ga je sam platio po kilogramu 1 dinar! Dobro! Dinar i pol! Brašno je nagorko, malo, malo i — pljesnivo —

I oni se udariše, po starinskom običaju pogodbe, po dlanovima.

Dakle, to je bio prvi korak k štednji od strane velike firme Licht d. d. (Uostalom, i od malo pljesnivog brašna palenta je dobra za gladna čovjeka, zar ne? Samo neka je jeftinije.)

Zatim je gospodin August pozvao škribane. Oni su dugo vijećali iza zatvorenih vratiju, a kada su se opet razišli po šumi, bili su mahnitiji nego ikada.

— Ko je srušio ovaj hrast?

Javi se glavar partije.

— Drvo se nije smjelo tako nasjeći! Vidite, palo je tamo kud nije trebalo, deblo se pocijepalo u špranje, i nije ni za kakovu porabu, ili za čisto, čisto malu porabu! 200 dinara otštete, 500 dinara otštete, 1000 dinara otštete!

Štednja —

Gospodin Licht je rekao:

— Jetzt werden wir eine Möglichkeit suchen, die Sache zu verbessern!

Treba tražiti mogućnost, da se stvar popravi! A gospodin August je ispunjavao samo želju svog šefa: tražio je mogućnost.

Dakle, sa jedne strane: pritisak; sa druge strane: radnici su tražili oduška; i birtija Ignaca Rakoša bila sve više posjećivana. U subotu dignu zaslužbu, strpaju u džep i odu... U rakiji je utjeha! Poslije napornog šestodnevnog posla, popraćenog psovkama i globama, uz lošu hranu — u zadnje vrijeme naročito — nije se našao nijedan od ljudi, koji bi zadržao vlast nad sobom i ostao trijezan. U rakiji je spas! Niko više nije ostajao u barakama. Odviše je mučno biti sam sa sobom, na tvrdom ležaju, sa bezbroj trijeznih i gorkih misli, a u lugarnici je toplo, ugodno i veselo, kao uvijek. Marko Božičević, Ličanin, tamo negdje iz Brinja ili Brloga, vrlo ozbiljan i škrt na riječima, naboran i čvornat, kao stari panj, promrsi jednog dana kletvu i ode i on — posljednji — u birtiju.

Okolnosti, dakle čine da čovjek postane zao.

A tamo u birtiji sve je zadimljeno, osvijetljeno škurim svjetlom, zadušenim od mnogog disanja, puno kiselog zadaha od komove rakije i od znoja i tu, za stolovima, sjede kosmati surovi ljudi i piju. Ignac Rakoš i njegova žena slađanog izgleda i kći Roza, sva prištićava u licu i ružna, imaju do kasno u noć mnogo posla. Čuju se »cimbule« i harmonika, pjevaju se otegnute ličke pjesme, kao kad bi neko zvao ovce po bregovima i beskonačne kranjske pjesme, a sve je to turobno i bljutavo, kao neka smjesa od krvi i od znoja.

Pijani glasovi kroz čitavu noć:

— Ubiti! Ubiti! Lichta! Poslovođu! Škribane! Bradvilom po vratu! Ubiti! Iskorijeniti, braćo —

I sve to poprima ozbiljan prijeteći ton u onim maglama alkohola, lica postaju bjesomučna i upaljena, i staklo na prozorima zvecka od urlanja:

— Krv našu piju i znoj, braćo! Ubiti! Ubiti —

Ima među njima i žena.

Ignac Rakoš, koji se dobro razumije u svoj posao, naručio je nijemu Maru, kćer Miška Ronca, koja nema nigdje nikoga. To je dvadesetgodišnja cura, sva prestrašena i slaboumna, ali cura sa nekim ženskim svojstvima, koja se traže... Ignac Rakoš znao je iskoristiti priliku. Sa znakovima i, miteći je rakijom, dao je curi do znanja, da može zaraditi novaca, puno novaca, sa ugodnim poslom; i nijema cura je pristala i došla u birtiju. Prištićava Roza obukla ju u svoju opravu, i ona tako sjedi na stolcu i gleda —

Birtašica raznaša rakiju.

— Molim, platiti!

— O, da! Odmah gazdarice, evo! Rakija je dobra, to vam kažemo otvoreno, jer i mi znademo što valja! Mi pijemo za naše žuljeve, pa što? A to vam možemo reći da ćemo Lichta i svu onu njegovu bagru isjeći na komade! To je sigurno!

— Kako to?

— Kako? Stari Židov nas vara, to svi znadu, samo pitajte! I, bogami, mi ćemo isjeći njega i svu onu bagru, koja ga služi!

A onda se birtašica našali s njima, polaska im da su jaki ljudi, dade da ju pipaju malo po sisama, i na koncu prišapće važno, da ima žensko na raspolaganje,

ako žele... Deset dinara po glavi, i ona će dati ključ za sobicu iza kuhinje.

Žensko?

Pijanci pristanu sa oduševljenjem. Vade iz džepova izgužvane novčanice, a debela gazdarica spravlja gramzivo novac negdje u nabore svoje suknje i daje curi pokretom znak. — Pijani ljudi ustaju odmah u grupi, ruže sa teškim potkovanim cipelama i teturaju po mračnom hodniku. Nijemu djevojku vode ispod ruke.

— Biće joj teško, hi-hi —

»Bordelmajsterica« se smije i gura svu četvoricu kroz neka niska vrata. Prostor je osvijetljen jednom svijećom, koja se dimi i povija plamen na propuhu, a škulja je gola i vlažna za otrcanom strunjačom na podu i sa stolcem, na kojem je lavor vode. Jedno sitno okno sa rešetkom gleda u mračno dvorište i tamo birtašev pas nemirno zavija u noć. Cura se odmah namjesti na strunjači, a to učini tako, kao da radi neki najobičniji posao, tupo i bez zabune, a tako su je valjda naučili. Gospodarica namigne muškarcima, koji su govorili besramnosti i dogovarali se o redu, i pruži im ključ kroz režak od vratiju.

— Dečki, pametno! Zatvori se iznutra, evo ti ključ, i ništa se to nemora čuti! Samo bez pravdanja! Po redu kako si platio, tako hajde! A cura je jaka, neboj se!

Neko vrijeme posluša pred vratima, a onda se zadovoljno vrati u birtiju —

Ukratko, Ignac Rakoš sa pravom je računao da će učiniti dobar posao. Nijema je više nego trideset puta one noći odradila po deset dinara, i ko zna koliko bi još, da se nije, kad je opet vodila četvoricu,

srušila kao klada na hodniku i do jutra nije mogla doći k sebi. Od vremena do vremena je povraćala i zavijala od bolova u onom svom nijemom jeziku, a onda je opet ležala, kao mrtva. Tek u zoru otprati je do kuće sam Ignac, svu izbijenu i razglavljenu, i da joj 50 dinara.

— Na, toliko si zaradila!

A u birtiji je na koncu izbila svađa. Razbješnjeli ljudi razbijali su čaše i sve što je od stakla, tražili su još rakije i još žena, i birtašica i njena kći jedva su umakle vrišteći pred napasnicima. Neko je podigao stolicu i razbio lampu i u onoj tmini nastalo još veće komešanje, guranje i vika. Ignac Rakoš dođe sa drugom lampom i sa nekim naglo probuđenim ljudima iz sela, i oni su mirili, govorili jako lijepo o zabavi i o počinku, i na koncu im uspije da izguraju i najupornije iz kuće. A napolju je padao snijeg u gustim krpama, i ljudi su polako odmicali, pojedince i u grupama, teturajući i tražeći put na debeloj snježnoj naslazi.

(Drugi dan su tek ustanovili da trojica fale, i pronašli su ih uz cestu u grabi, smrznute i zametene u snijegu.)

Marko Božićević se tužio:

— Zarajtao sam sve novce! Neznam, kako je otišlo, ali nemam ni dinara! A moja stara je naviknuta da prima svaki tjedan po nešta; treba, na puno strana treba, znam ja! Bog me ubio ljudi, pa šta mi je došlo! Potrošio sam čitavu tjednu zaradu! A na rakiju i kurve samo potrošio, proklet bio! —

— Tako i ja!

— I ja! —

»Okolnosti«, dakle, utječu na to da se čovjek propije.

A baš u to vrijeme (vrijeme »štednje«) pada i slučaj Kate Grdanove. Vesela djevojka koja je vukla za nos šušnjarčanske bećare i bećare iz čitavog kraja, vrlo lijepa ali razmažena, otkako je otišla u lugarnicu najavila je svuda okolo (osim svojoj materi) kako nju gospodin voli i kako će ju ženiti, i — veli, našla sam svoju sreću i nikad se neću mučiti i udati za »gruntaša«. Tako je, govorila strašno uzdižući nos i sa visine, kao da je u najmanju ruku već gospođa gospodina glavnog poslovođe. Međutim, Kata Grdanova prevarila se u svojim nagađanjima. Dogodilo se protivno, i to baš onako, kako se događa svim lakomislenim djevojkama njenog položaja, koje vjeruju da se može obistiniti priča o careviću i pastirici. Ona je morala, šta više, platiti vlastitim životom tu svoju zabludu. To se dogodilo ovako.

Jednoga dana gospodin August dođe iz šume zle volje. Otrese na hodniku čizme od snijega, uđe u sobu i zalupi vratima. Kata, po običaju, otšulja se odmah iz kuhinje za gospodinom, sjedne pokraj njega na divan i počne se umiljavati i pokazivati znakove nježnosti. Ali gospodin poslovođa je surovo odgurne i prodere se sav bijesan:

— Marš!

Ona se povuče u svoj kut, navije gramafon, digne rubaču iznad koljena, kako je vidjela u frajle Ljubice, i pokaže jake i debele noge u sivim čarapama; i počne se prkosno igrati sa koštanom strukom oko vrata; a onda se zavali na naslon i uzdahne.

Gospodin August je nervozno šetao po sobi, iz ugla u ugao.

— Slušaj, ti! —

I mahnito zaustavi cvilenje neke sladunjave arije na gramafonu tako, da se ploča raspukla na dvoje. Nadnese se seljakinji u oči, a čitavo lice bilo mu je iskrivljeno od histerije.

— Slušaj, ti, da mi se smjesta gubiš! U jedan tren, razumiješ! Ja nemam vremena da se bavim sa budalaštinama, i to je dosta! Za svoje usluge si plaćena, i to gospodski plaćena, i sada bježi! Što cmizdriš? Ajde bježi!... Bježi!

A onda zovne Ljubicu:

— Evo, cura ode od nas! Za svoje poslove brini se od sad sama, kakogod umiješ! Dvije sluškinje netrebamo, to puno stoji! Tako!

— Dobro, molim!

I ona se koketno okrene na svojim visokim petama.

Kata izađe napolje. Snijeg se runio sa drveća, pokrenjen južnim vjetrom, a iz poharanog »Razbojišta« dopirali su zvuci pile i udaranje sjekira. Dva psa — Bob i Jim — dođu joj ususret mašući repovima i cvileći: Ali Kata se otputi bez oklijevanja i samo je šakom trljala suze na licu. Na vratima je sretne škriban, Luka Perviz, sa željeznim metrom u ruci, i on se našali i uštine je za prsa.

— Dušice, kako je?

A kada je vidio da joj iz očiju teku curkom suze, začuđeno:

— No, onda šta je? Što plačeš? Kakovo zlo, djevojčice? Da nije —

Ali cura se razdraženo otme i otetura kao pijana, niz brijeg.

Tako je, dakle, bila otjerana seljakinja, i gospodin ju je jednostavno odbacio kao poderane, nepotrebne papuče. A kod kuće je naišla na pakao.

Njezina mati, Jaga, trpjela je curino bavljenje u lugarnici, dogod je cura nosila novaca.

»To sam, mama, dobila zato, što me gospoda jako vole; a to opet zato —« A Jaga je spravljala stotinjarke na stranu i možda mislila i najgore, ali je tješilo uvijek veselo raspoloženje kćerino, i jamačno je u svojoj glupoj pameti snovala već i o tom (na vlas isto kao i njezina kći), kako bi njezina Kata mogla postati — gospođa. Nije ni čudo! Kata je djevojka, kakove nema nadaleko — u to je mati bila uvjerena — pa zašto se nebi i gospodin pojagmio za njom! A ona ima, fala bogu, čim da opravi svoje dijete, baš ako će za bana.

Muž nije bio s tim sporazuman.

— Pazi, ženo! Ja dižem ruke!

— A ko tebe šta pita? Ti si Grdan i takav ćeš ostati za sav život! A ja znam kakav je moj porod! Pa ako se šta i dogodi prije sakramenta, to nesmeta! Eto!

— Dobro, dobro! Ali ako donese dijete u fertunu, biće gužve! A ja ću, vidiš, onda sjesti na prag i smijaću se iza glasa!

— Mrcina! —

Međutim, kad je Kata došla kući sva uplakana i, na silno navaljivanje, ispripovijedala materi sve, jadna žena se uhvati za kike i uzme cviljeti, kao nastrijeljena. A onda navali svom žestinom na bludnu kćer, sruši je na tlo i počne gaziti po njoj, kao po smeću. Muž je jedva otrgne od nesretnice, koju bi po svoj

prilici i zatukla. Kata iza toga pobjegne k susjedima i tamo je prospavala noć.

Drugi dan se dogodilo zlo.

Otišao tako Jakov Grdan u parmu da napuče s jena za krave, ali za čas izleti na uvoz sav lud, držeći ruke na očima, i zaviče iza glasa. Njegova žena turi kroz prozor raskuštranu, blijedu glavu. Što je?

— Joj! Isuse —

I čovjek iznemoglo sjedne u snijeg na drvocjepu.

Skupe se susjedi, iz kuće izleti i Jaga, i svi zajedno odbježe u parmu. A tamo na konjskom ularu, privezanom za rog, visi Kata. Tamna u licu kao šljiva, sa isplaženim jezikom i sva okorečena. Mrtva. Ljudi presjeku uže, ali već je odavna kasno.

Jaga je poludila.

U selu se samo raspravlja o Katinoj smrti. Ko je kriv? Došla je komisija sa doktorom, mrtvo tijelo su parali i, oni koji su bili svjedoci kod toga vele, da je cura bila krupna; izvadili iz nje dijete, pedalj veliko, i sve još u mreni; o tom su potpisali i zapisnik. Dakle noseća? Evo vidiš! Cura se uhvatila gospodina, a gospodin nežali napraviti, znali smo mi to! Lako njemu! Jadnica je skupo platila! A Jagu su otpremili u ludnicu! I od nje ništa! A ona je tomu još i najviše kriva! Roditeljka mora znati za sve, pa zašto nije pazila na kćer. Htjelo joj se gospodskog zeta! I još vele, da su sve to rekli onom gospodinu od firme, a on da je samo slegnuo ramenima. Što može? On nije nikoga silio, platio je pošteno, za to ima svjedoke, i što ga se dalje tiče? Tako da je rekao. A to nije tako! Nagovarali Jakopa da tuži sudu. Ima zato sud! Ali čovjek je sav satrven od žalosti pa samo ponavlja, neka mu

bog sudi! A njemu je već sudio! Eto tako! Sačuvaj nas, mati Isusova, od zla!

Neki su mislili drukčije:

— Tako je baš i pravo! Ko se srami svoje kolijevke, tomu pasja smrt! Zaželjala se cura gospodina i laganog, finog života, i eto! Što je tražila, to je dobila!

Međutim, od svega toga preostade samo jedna mrlja žute grobljanske zemlje, i svuda okolo čisti snijeg. I jedan križ sa crnim nespretnim slovima: Kata Grdan, 18 god. stara † 1. II. 1932. Pokoj njenoj duši!

Snijeg pada —

Pada već tri dana i tri noći bez prestanka. Selo Šušnjara i čitav kraj dobili su drukčiji izgled. Krovovi na kućama nose debelu naslagu, sve je okolo zameteno bjelinom, i sada oni crni domovi daju nekako prijazniji i topliji dojam. Jazmački brijeg sa nebom, čini se, da se sastaje u jedno.

Ali seljak nevoli snijega, tu bijelu radost besposličara! On obavlja po čitav dan svakojake poslove (teše stupove za plot, pili drva, vuče vodu, popravlja brvna na štali, ide na sajam, u općinu, na sud i t. d.), a snijeg grize za prste, kad ga se dotakne, bocka u nogama, kad se hoda. Na kući su jednostruki prozori, prost tavan i trulava brvna u stijenama, pa je uvijek hladno i uvijek su okna zamrznuta.

Ne, seljak nevoli snijega, bijelu radost bespoličara.

A snijeg pada —

I gospodin August nevoli snijega, ali iz posve drugog razloga. On hoće da podivlja. Lupa vratima, kune, razbija čaše, i neprestano obilazi iz sobe u sobu, od prozora do prozora, onda se nagleda i na vrata, ali snijeg pada. Snijeg neprestano pada. I njemu ta bijela stvar nedonosi dobro. Radnici nemogu da rade; ili ako rade samo prtljaju, zabavljajeni odgrnjavanjem i čišćenjem, a drvo stoji i oni dobivaju nadnicu zabadava. Tako misli gospodin poslovođa. On tako misli i hoda nemirno. A snijeg pada, kao da se nebo otvorilo.

U »Razbojištu» vrve ljudi nalik na pčele, svi bijeli i mokri, pokušavaju piliti, sjeći, tesati, onda opet odgrtaju snijeg sa lopatama, škribani tjeraju i skaču amo tamo, kunu sve do boga, ali nejde. Snijeg zasiplje iz niskog neba.

Tako već četvrti dan.

A kad je bilo petog dana, poslovođa pozove narod u dvorište lugarnice. On izađe pod kišobranom, mrk i energičan, okružen škribanima.

— Dragi narode! Vi i sami vidite da je i bog proti nama! Mi nemožemo raditi! Vi neznate koliko je to zlo za našeg gospodara, dobrog gospodina Lichta! Dok je ono bio ovdje, među nama, dao mi je do znanja, da je već onda izgubio 3 milijona, prijatelji! A sada, u ovo nevrijeme, taj se broj strjelovito povećava! Pa razmislite malo i sami! On nas plaća tačno i pošteno, a mi ništa neradimo tj. nemožemo da radimo. To i vaša obična pamet može da shvati, zar ne? Dakle, dragi moji ljudi, ja sam odlučio — a uvjeravam vas da je to jedini izlaz — d a p o s a o o b u s t a v i m.

(Međutim, on nije u stvari imao te vlasti da posao obustavlja i to iz prostog razloga, što je g. Lichtu naročito stalo da se radi što brže i što žurnije — punom parom i bez prekida; jedino je onda imao mogućnost da drvo plasira Ali to je bila samo g r o ž n j a sa strane g. poslovođe.)

— I to za neodređeno vrijeme da posao obustavim, — veli. — Meni je vrlo žao, ali ja sam prisiljen, to vidite i sami, da vam otkažem na vašim uslugama.

Gomila se pomakne, ali niko neizgovori ni riječi.

Gospodin poslovođa je oprezno išao k cilju.

— Ja vidim na vašim licima, dragi moji prijatelji, da je to za vas težak udarac. Ja to vidim. I, vjerujte, meni je samom neizrecivo žao, ali eto! — i on pokaže rukom na snijeg, što je sipao. A onda zašuti. I nasmješka se nekako mudro, tajnovito. — Ali kad bi ja vama predložio još j e d a n n a č i n, k a k o d a s t v a r r i j e š i m o, p o v o l j n i j e z a v a s, što bi vi rekli, a?

Šutnja. Pusti da prođe neko vrijeme, a zatim tiho, sa uživanjem:

— Vidite, ja sam pronašao još jedno moguće riješenje, ali čitava ta stvar ovisi samo o vama. Ako pristanete, dobro, ako ne, opet dobro! Dakle, ja ću vam reći ukratko: — budući da nas snijeg ometa u poslu, mi nemožemo izraditi onu količinu drveta, koja odgovara vrijednosti vaših nadnica, što više, u ovo vrijeme ta je količina dvostruko manja. I ovo je moj prijedlog: p r i s t a n i t e n a s n i ž e n u n a d n i c u, n a n a d n i c u, k o j a s t v a r n o o d g o v a r a v a š e m p o s l u. Tako, ili se rastajemo! Ili — ili —

Škribani su povlađivali glavama, a poslovođa je kružio pogledom okolo po gomili ljudi, nepokretnoj i bijeloj od snijega.

Ili — ili —

Gospodična Ljubica otvori prozor na kuhinji i pokaže svoju nasmijanu glavu u bijeloj dražesnoj kapi. Jak miris nekih počenja i nepoznatih gospodskih jela napuni gladne nozdrve.

Jedan glas:

— Nepristajemo!

Nekoliko glasova:

— Ne, nepristajemo!

— Hoćemo svoje!

— Pošteno, po pogodbi!

— Nismo mi krivi, što snijeg pada!

— Mi svejedno radimo!

— Radimo-o —

Poslovođa da rukom znak za šutnju, sav blijed i drhtavih nosnica.

— Dobro, — veli, — nepristajete! I nemojte! Ovaj čas j a v a m o t k a z u j e m p o s a o u ime firme Licht d. d. I, zapamtite, nećete ga dobiti tako lako ni onda, kada će biti opet vrijeme za to! To vam ja kažem! — Onda se okrene škribanima. Neka neprotumačiva srdžba obuze ga čitavog. — Čudni ljudi! Gospoda! Da ne rade ništa i da vuku dobru plaću, to da! A to je prevara! To je obična krađa!

(On je, dakle, otkazao posao, protiv zabrane poslodavca, ali to je bila lična njegova stvar, stvar živaca; međutim, ipak se je nadao — na dnu duše — da će ljudi popustiti.)

Poslije njegovih riječi gomila se zatalasa. Jedan tvrdi glas je govorio:

— Braćo, eto nama vele da mi varamo i da mi krademo! Svi smo izubijani, prehlađeni, poderani, od teškog posla i od mučenja, i nama oni vele da smo mi tatovi! A mi znademo, braćo, ko vara i ko krade! Dobro mi to znademo! Od krvavih naših žuljeva i od smrtnog hroptanja našeg oni žive u raskoši i u obilju! Narode, i sada nas hoće navesti na tanak led! Hoće da pristanemo na sniženje nadnica, da više nikad nedobijemo više! A što nas briga, što snijeg pada! Gospodar nas je uzeo, mi radimo i mi hoćemo svoju plaću.

— Tako je! Plaću hoćemo!

— Ali oni bi radi da iscijede i zadnju kap krvi iz sirotinje! Globe nas i čine nam nepravde, a mi smo mirni —

Dosad je poslovođa šutio, griskao usnice, ali više nije mogao da izdrži; prasne:

— Ko je taj?... Ko? Pokaži mi ga —

On je strahovito bjesnio, miren ljudima oko sebe. Frajla Ljubica strašljivo se povuče i zatvori prozor.

— Pokaži mi ga! Ko je taj?

Gomila se uzgiba i jedan čovjek gurao se naprijed. Stane tik pred poslovođom, očiju tako tvrdih i jasnih, kao čelik: Cetina.

— Ja.

— Ti... vi... Dali vi znadete... vi bunite narod! Ja ću vas dati zatvoriti, čujete... Ja... vi...

Gospodin se strašno smeo i počeo je mucati; počeo se vrtjeti na mjestu, i dao na koncu utisak nekog strašljivog kukavca, koji je izgubio sve oruđe ugleda. Ode u sobu. A ljudi su ga popratili izazovnim smijehom i riječima, punim poruge.

Iza toga se raziđoše mirno kućama.

Međutim, sutradan snijeg je kao u prkos prestao padati. Silna studen stezala je nozdrve i bockala za jagodice i za uši; silila je na kašalj. Ali snijeg je prestao padati. Ljudi su poustajali u prvoj magli osvita i, po običaju, noseći sa sobom alat i hranu, zastajali kod nekih kuća, zvali budili i čekali, i onda tako zajednički išli na rad. Rana svjetla naslućivala se kroz okna, puna ledenih cvjetova.

Kakav rad? Poslovođa je jučer svima zajedno otkazao sudjelovanje na daljnjem poslu. »U ime firme Licht d. d. ja vas otpuštam!« Dobro, on je tako rekao! Ljudi su to popratili sa porugom, izazovno. Ali jedna teška noć protekla je od tog časa: žena je gundrala u zapećku, svi su gundrali i bilo je neizrecivo tužno. Rad prekidaš, vele. A zašto? Što ćeš kod kuće? Jesti treba i ovdje, a ipak koji dinar —

Prokleti dinar! Dosta je da se samo spomene, pa da se sjeti svega poniženja, muka — o, muká! — i toga krvavog dinara, kojega svi traže. Žena gunđa neprestano:

— Soli nema. Sin ti ide u školu i trebaju nove cipele. I ja nemogu ići gola po svijetu! A ti bi da neradiš! Gospodska loza! Znam ja — od sjedenja kruh nerodi!

I tako kroz čitavu noć.

— Ali razumij, oni hoće da nam snize plaću na polovicu! To hoće! Mi kažemo — to nejde, to se nesmije! Svi smo za jednoga! A i što bi mi ljudi rekli, da se vratim natrag! Izdajica!

— Staraj se ti za svoju ženu i za svoju djecu! To! A što te briga za ljude!

I tako kroz čitavu noć.

A onda poustaju u prvoj magli osvita, kao uvijek, zastaju kod nekih kuća, zovu, bude i čekaju, i zajednički odlaze na rad. Rana svjetla naslućuju se kroz okna puna ledenih cvjetova.

Selo je crno i popustljivo, puno staračkih sklonosti. Izdajničko selo! Plaše se jedan pred drugim, a kad tamo više od tri četvrtine iznevjerilo se zavjeri: »Nijedan se više neće odazvati Lichtu, pa makar ga i zvao!« Tako je rekao Cetina i svi su bili sa tim sporazumni. »Ko nepoštuje muku sirotinjinu sa tim na križ!« A kako se to smiješno izrodilo.

Poslovođa je čekao. S pravom je naslućivao da će ljudi popustiti.

Škribani su čekali.

Radnici su stali u grupama i također čekali.

— Pristajete, dakle?

Šutnja.

— Dobro! I zapamtite, da vam je to prvi i posljednji put, što vam se ide u susret! Znam da od sljepote i bokčije nemožete nikamo, a ja imam čovječju dušu! Eto tako! I kako smo ono rekli: snižena nadnica dotle, dok snijeg neokopni.

Rad je počeo.

Cetina i još neki nisu ipak došli. Kimali su glavama nad popustljivošću i slabim otporom svojih susjeda i — čekali.

Nije trebalo dugo. Bilo je to jedne subote. G. August je sa svoja dva pomoćnika sjedio za stolom i jednoga po jednoga zvao unutra, kao što se to radilo uvijek. Na stolu su bile hrpe novaca, čovjek zavirivao u neki spis, i isplaćivao ljude redom. Dođe tako Ivan Rušić, a to je onaj bijedni čovjek, bez igdje ikoga, sa rakom na licu.

— Ivan Rušić!
— Evo ga!
— Šezdeset dinara svega, deset posto, tri —
Ali se tada sagne do gospodinovog uha škriban, Luka Perviz, i nešta važno izjavi gledajući u svoj notes.
— Aha! Trideset dinara otštete za upropašteno drvo! Ukupno tridesetsedam i pol! Kasa! Dvadesetdva pedeset para!
Gospodin Viktor hitro odbroji dvadesetdva dinara pedeset para, sve poslovno, brzo i točno. Namoči prste na spužvu.
— Dalje!
Ivan Rušić još čeka.
— Što čekaš?
— Što čekam! — On se glupo, dobroćudno smješka. — Što čekam, velite! Čekam eto da me namirite, pa idem! O, ja odmah idem, gospodo!
— Pa evo, tu ti je! Bježi!
Kako? Rušić primi utisnute novce u šaku. Dvadesetdva dinara pedeset para! Kako?
— Dalje!
— ?
Dignu se škribani, nešto govore i mašu rukama; poslovođa otpuhne dim.
— Dalje!
Čovjek izađe na hodnik, tupo prevrćući u otečenim, ranjavim prstima dvadesetdva dinara! I pedeset para! Dvije zgužvane desetače — šestodnevna zarada! Ljudi čekaju u redu. Frajla Ljubica sva zarumenjena i zapuhana, — tanka, dražesna potrkuša —, skače neprestano na svojim čvrstim nogama, sađa iz kuhinje u sobu, u drugu sobu, onda opet bježi hodnikom, a sve

po poslu. Zveči porculan, viljuške, noževi, i gusta mirisna para napunja toplinom sve kuteve po kući.
— Makni se, čiča!
Nosi stakleni vrč na taci.
Ivan Rušić suludo ogledava svoje novce. Tako oprezno i tako tupo, sa svih strana. Ona ga gurne laktom.
— Čiča, ej! —
I onda se sve odigralo u tren. Staklo se raspukne sa zveketom, a cura, silno odgurnuta, otetura kroz vrata u kuhinju i tamo osovi noge na oribanom podu. Ženski histerični vrisak. Vrata zalupiše tako snažno, da je otpao kreč sa stijene. Glasovi. Strah. Strka. A iznad svega ludo vikanje Rušićevo:
— Krv! Krv moju —
Muklo mumljanje one mase pretvori se u orkan. Gomila se uzgiba.
Na vrata istrči Perviz, sa licem kao da je oderano, od bijesa, i u rukama mu revolver. Za njim drugi. Niko nezna kuda ide. Tresne nekoliko hitaca, ali gomila gazi. Sve je to u tren. Razvališe vrata, premlatiše prozore, a kad su nahrupili u sobu poslovođe je nestalo.
Ivan Rušić lamata rukama iznad glave, kao štapovima bez zastave.
— Krv moju! Krv —
Curu su zagutili.
Perviza su raznijeli na komade.
Sve su razbili. Razbacali. Potpalili. Kao orkan.

Gospodin August je plakao od srdžbe. Zagnjurio glavu u šake i plakao.

— Kroz prozor sam morao bježati! Kao tat sam kroz prozor kidnuo! O, jedva sam iznio živu glavu, a to je bilo strašno, kad su oni razbojnici zaurlali! Niste to čuli, gospodo? Neću da se sjećam! Ne! ne! Ja nemogu nikako oprostiti onim huljama, nikako!

Ko je kriv?

Odbrojali su svakog trećeg i stjerali u red. Bila je to duga povorka. Ljudi su mračno šutjeli, povezani u lance kao čopor životinja, sagnuli glavu duboko na prsa i čekali. G. August je plakao od srdžbe.

Frajlu Ljubicu i Perviza, dvije lešine, natovarili su na saonice i naglo odvezli u Stražu. Čitava lugarnica je polupana, razvaljena, čađavih stijena od vatre i od dima. G. August je blijed od bijesa i nemoći; on hoće da poleti, da izudara nogom ove zločince, da im okrvavi njušku, uostalom, što mu drago, samo da im nešto razbije, da se izdovolji; ali ga mire i drže za ruke; i on plače promuklo od srdžbe i nemoći.

Tada povorka krene. Korak za korakom idu ljudi jedan iza drugoga, a okolo žandari sa nataknutim bodovima. Korak za korakom idu jedan iza drugoga, po istom tragu. Hod prati zvečanje lanaca.

Ni riječ se nečuje.

Ni kletva!

Ni uzdah!

Dolje na cesti čeka gomila Šušnjarčana, žene i djeca, i zastrašeno promatraju povorku. Eno, ono je Rušić, Klapac, Dražić. Marko Božićević i još neki Ličani idu. Idu i neogledavaju se na svoje. Oko zglobova im je lanac, ta sramotna ropska vrpca na kojoj hodaju.

Šušnjarčanke se zbile u hrpu, a oči su pune užasa.

Povorka ode cestom.

— Odu?

Žena Ivana Klapca, trudna žena, sva pjegava i mala, briše šakom suze, što joj curkom teku niz lica; sitni dečko i još manja curica drže se za materinu suknju i od straha neprestano zapomažu: mamo, mamo —

A povorka ode cestom.

Selo je crno i turobno. Nikad više nećemo ih vidjeti, vele. Nikad više! Prevršili su mjeru, nije toga trebalo, moglo se ljepše, čovječanskije. O, Isuse, ti, bože, smiluj se! I vele da će sa njima na sud, pa na vješala. Gospodin nema smilovanja! O, da je proklet onaj čas, kada sam ispala na svijet! I što će biti sa ovim mojim nevinim crvima i sa mnom, zelenom kukavicom! Joj! —

A djeca se guše u plaču:

— Mamo! mamo! —

Silni sjeverni vjetar zajedno sa žalošću potresa drhtavom promrzlom gomilom. A selo Šušnjara kao da kleči sa onim svojim crnim kućicama uz uglačanu snježnu cestu, u mrtvom redu. Nigdje veselog dima iz dimnjaka. Put se pružio dalje uz oglodano, poharano »Razbojište« sa čađavom lugarnicom i niskim kolibama, zdepastim i praznim, a na bijelom, bijelom putu crni se povorka koja odlazi. Neko se strese: kad vje-

tar naleti silnije vijori rubačama i rupcima, grče se tjelesa od ledenog milovanja i onda se čini kao da vjetar donosi zveket lanaca.

Djeca trzaju za okrajak suknje:

— Mamo, mamo —

A gospodin August kune. Nose iza njega bundu i kovčege i svu prtljagu, i on se bijesno popinje na auto. U selu se u to vrijeme pale lampe i crvena sitna okna migaju dobroćudno. Gospodin rastegne lice u neki bljutavi osmejak i zagrozi se šakom čitavoj dalekoj sniježnoj krajini, a u tom času bijaše nalik na pradavnog hunskog jahača, koji je prokleo nekad ovu crnu zemlju, šumovitu i nevjernu. Crnu hrvatsku zemlju.

Jaki motor zabruji i gospodin poslovođa velike firme Licht d. d. nestane iza prve zavjese sutona. On je bježao.

A one noći izađe mjesec pun i bistar, i napuni nekim hladnim, kovinskim sjajem čitav kraj od Šušnjare do Straže i još dalje do starog zida, i osvijetli blago široke i blijede ruševine »Razbojišta«.

Šest dana poslije toga, jedne nedjelje, Đuran Kukolj žurio se cestom. Sav nakrivljen na jednu stranu, kao udaren od kapi, sa pakosnim smiješkom na tamnom licu i, noseći u rukama štap, on se žuri cestom. Već ima puno nedjelja, otkako nije bio kod sastanka u patrolnici. Zapravo od onda, kako ga je ono Cetina opružio batinom po lubanji, zbog »Razbojišta«. A sada se čovjek zlobno smješka. Eto, ispalo je ipak na njegovo! Neka se sada svrbe kako umiju, a on je opet onaj, koji je bio: ničeg neželi, nikog ništa netraži, pomaže koliko može, savjetuje koliko zna;

pa kad su poslušali drugoga, neka im je: neka se svrbe kako umiju —

Hi-hi-hi! On se zlobno smješka.

Starješina Tona Dražić čita zapovijed, ljudi bespomoćno dime iz svojih lula i pljuckaju. Malo ima ljudi u patrolnici: jedni leže kod kuće isprebijani, jedni su ostali u zatvoru, a većina više nemari ni za što. Cetina je tu i umorno gleda pred sebe. S njim je zlo! Od bježi, jer je kod kuće pakao: žena je na umoru, ludo dijete neprestano nariče kraj materina uzglavlja, a ona ga miluje suvom rukom i oči su joj vodene — Cetina bježi od kuće da nepoludi.

A Đuran Kukolj često pogledava na njega ispod oka i zlobno se smješka. Hi-hi-hi-

Kukolj — Cetina —

Ljudi bespomoćno dime iz svojih lula.

A starješina Tona Dražić čita pospanim glasom i niko ga nesluša; kuluk... dražba... kuluk ... dražba... Ređaju se samo riječi.

Đuran Kukolj:

— Starješina, a gdje su ti ljudi? Treba birati danas poljaka, evo proljeće je tu, a gdje su ljudi? Ko še birati, a?

Starješina se lijeno ogleda po čađavoj luknji.

— Gdje su? Šta ja znam —

— U zatvoru valjda! Lijepo društvo! Hi-hi-

Kukolj bocka i pogledava na Cetinu.

Međutim, hromi Franc Rudan sjedi kod peći i pripovijeda; okolo njega sjede tri-četiri mladića i još neki, koji ga slušaju; na koncu sluša ga čitava patrolnica.

— Bio nekad gavan, — tako pripovijeda hromi Frane Rudan — i on je imao slugu i ovaj ga je uvijek

vozio na njegovim putovanjima, po sajmovima i proštenjima i tako. Prolaze oni dakle svijetom, od sela do sela, od grada do grada, i opet se povrate kući, a debeli riđani lete uzagrapce i oni prevaljuju svoj put. Voze se oni tako a tu je križanje i uz cestu na brežuljku stoji raspelo sa mučenikom našim gospodinom Isusom, a na drugoj strani je pusto polje i na njem vješala, sva crveno oličena i sa crvenim konopcem, što se njiše na vjetru; tri gavrana sjede na stupu. I kad oni dođu na to križanje, gavan se duboko nakloni pred onim razapetim mučenikom božjim i skine svoj šeširić sa pijetlovim perom, a sluga okrene glavu na drugu stranu i pokloni se pred vješalima. Grof, ili što je već bio, opazi to i nereče ništa.

Voze se oni tako, voze, a put je dalek i opet oni dođu na križanje i opet gavan skine svoj kićeni klobuk pred raspelom, a sluga okrene lice na drugu stranu i pokloni se vješalima. Gavan opet nereče ništa.

A kad su došli do trećeg križanja i sve se onako ponovi, kao i prije, gavan se rasrdi i udari slugu po ramenu sa rukavicama od jelenje kože i reče:

»Kako to«, veli, »slugo, da ti okrećeš svoje lice od mučenika božjeg, koji je trpio muke na križu za nas grješnike i kojemu se svi ljudi klanjaju i mole ga za milost; okrećeš lice od raspetog sina božjeg, a klanjaš se onim vješalima, gdje pravda dijeli nagradu svim zločincima, razbojnicima, kradljivcima i palikućama ovog svijeta!? Kako to«, veli, »slugo?«

A sluga odgovori njemu ukratko:

»Silni gospodine, ja to činim zato, jer su mnogi pravedni omastili ovo uže, a njima su sudili silni u ime ovog raspela.«

Grof, ili šta je već bio, nije ništa razumio i upita:

»Kako to?«

»Tako. Bog je stvorio jake i slabe. Bogate i siromašne. I bogati otkrivaju svoju glavu pred raspelom, a pravedne vješaju i tako silni prinose krvavu žrtvu onom bogu i iskupljuju sve grijehove i sretno živu na zemlji.«

»To nije istina«, veli grof, »da pravedne vješaju.«

»Istina je! Pokušaj se uvjeriti.«

Gavan obeća da će to svakako učiniti. A oni se voze i voze, debeli riđani lete uzagrapce i tako provaljuju svoj put. Jednoga dana pred veče prolazili su kroz neku veliku šumu, a nebo se iznenada smrkne i počnu udarati munje i gromovi i spusti se silni pljusak. Sluga se tada uspravi na svom kozliću i jako puckètaše sa bičem, bodreći konje da brže grabe, a grof je šaptao molitvu sa stisnutim usnicama i od časa do časa vikao kroz grmljavinu: tjeraj! tjeraj! Na koncu opaze crveno svjetlo kako se ziba na vjetru, a to je bio fenjer pred nekim konačištem. Dojuriše sa tutnjavom, a odmah im izađe ususret krčmar sa kožnatom pregačom i on zapovijedi svojim ljudima da smjesta konje otjeraju u štalu pred pune jasle, slugi dadu večeru u kuhinji, a on sam pokloni se pred gavanom i odvede ga u gospodsku odaju. I tu ga pogosti pečenjem od jarebice, jelenjim mesom i mesom od divlje svinje i raznim slatkim i jakim vinima, a dvorile su ga tri čvrste i bijele djevojke sa kestenjavom kosom. Sluga je u isto vrijeme žvakao prženi luk sa crnim kruhom i onako umoran i gladan ode u štalu, legne kraj svojih konja i zaspi. Kad je bilo oko ponoći, gavan milostivo otpusti sviračice i svu družbu, koja ga je zabavljala, i naloži da mu spreme krevet. On legne obučen, čekajući dok se svjetla utrnu

i sve živo utone u san, a onda uzme svoj mač, otšulja se u štalu gdje je spavao sluga, i otsječe obim konjima glave i vrati se natrag i zaspi.

A ujutro nastane silna vika, ljudi dotrčaše grofu i javiše mu da mu je sluga otsjekao konjima glave. Kada je grof upitao, je li to baš njegov sluga učinio, krčmar i svi njegovi ljudi izjave pod sigurno da je to učinio baš on, jer ko bi drugi to zlo učinio, ako je onaj samcat bio u štali. Tada se grof razljuti i naloži da slugu svežu u lance i odvedu sucima, neka mu sude. Suci ga odmah odsude na smrt i otjeraju onako okovanog pod vješala. Trideset mrkih oružnika vodili su nesretnika na stratište, sa uzdignutim kopljima u ruci, a gomila plaćenih ljudi nabacivala se na njega kamenjem. Predaju ga krvniku sa crvenim rukavicama, i onaj mu metne zamku oko vrata.

Ali tada gavan digne ruke.

»Ne.« veli, »ja sam se predomislio, dajte mi slugu natrag, ja mu opraštam.«

»Silni gospodine, nemoj to činiti« — govorili su suci i svi oni plaćeni besposličari — »nemoj to činiti, jer on je zaista krivac i bog traži da se izvrši pravedna kazna.«

»Ne, dajte mi slugu natrag, ja mu opraštam.«

Oružnici nerado skinu okove sa nesretnika i predaju ga gospodaru, a ovaj ga pozove u osamljenu odaju i reče čupkajući zamišljeno mekanu bradu:

»Sada vidim«, veli, »da si ti imao pravo. Mnogi pravedni omaste uže samo ako to požele bogati. Jer znaj da sam ja otsjekao konjima glave i tako spoznao ispravnost tvojih riječi. Nisi lagao, slugo,« veli, »ali ti više nisi za mene. Ne, ti više nisi za mene i ja te otpuštam.«

Grof dakle pruži slugi jedan srebreni novac i otjera ga; a sam uzme drugog slugu, koji se klanjao samo raspelu, skidao svoju otrcanu kapicu pred raspelom i duboko se klanjao, kada je vozio svoga gospodara od sela do sela, od grada do grada.«

Tako je završio svoju priču hromi Franc Rudan.

U patrolnici je muk.

Prvi se digne Đuran Kukolj, dohvati svoj štap i ode; sasvim je zaboravio na poljaka, kojega je trebalo danas izabrati. Svi su bili potreseni pričom, razumjeli su sve od kraja do kraja, i samo su šmrcali i namještali se na klupama tako, da je drvo škripalo. Hromi Franc Rudan zakašljuca i udari svojom drvenom nogom o pod.

— A Rušić još uvijek u zatvoru?

— O, da! Rušić, Klapac, Dražić, Božičević — Puno ih je tamo.

— Pa što će s njima?

— Ko zna!

— A ja sam čuo da u »Razbojište« dolaze novi radnici. Nekakovi stranci! I oni da će šumu izraditi kako treba, a poslovođa, vele, da fućka na Šušnjarčane. On ih netreba, veli, i kamo sreće da ih nije nikad ni uzeo. To su nekakova gospoda, fina gospoda, veli. Dobro plati, ništa neradi, to su oni! He-he — Lijepo govori taj poslovođa, a?

Šutnja.

Proljeće. Jaki južnjak duvao je tri dana i tri noći bez prestanka i nosio teške i crne oblake, pune tople kiše. A onda prigrije sunce, okopni posljednji snijeg i drijenak se zažuti u šikarama.

Ljudi i životinje izmile na toplo srnce.

U »Razbojištu« se opet radi punom parom. Došli su novi radnici i nastavili posao Šušnjarčana. Oni slažu drva u hvatove, gule balvane, tešu švelere i složaji žute kalane duge nižu se po čistinama. Opet su učestale globe, kazne i prevare, škribani njuškaju kao psi, a Ignac Rakoš poslije subotnje isplate, kao i prije, čini unosan posao.

U selu ima mnogo novoga. Rušić je suđen na pet godina tamnice, Klapac na dvije, Božičević na dvije: ubili su škribana i gospodičnu Ljubicu. Cetini je umrla žena i čovjek je silno propao od jada i žalosti; giba se tromo, govori mnogo tiše. A usred noći — vele susjedi — ono njegovo ludo dijete obilazi oko kuća i štala i neprestano zove:

— Majko, gdje si? —

Naime, dobre žene ga tješe da se mati samo sakrila i da nije umrla; ona će, već doći, tako ga tješe. A ludo dijete ju traži.

Čitavo selo je drukčije.

Ljudi su postajali nepovjerljivi, izbjegavaju jedan drugoga i zatvaraju sebe i svoje otrovne misli pod krovove. Zašto? Selo je crno, puno starih sklonosti. Misle — da, misle! — sami su krivi zlu, koje ih

je stiglo; sami su krivi, što ih gospodin Licht neprima više na posao, a ipak koji dinar —

Na licu Đurana Kukolja zamrzao se zlobni, pakosni osmejak: hi—hi —

Jednoga večera obilazio Cetina svoju oranicu sa zimskim usjevom, što je tik uz šumu. Gleda: bijeli se izrađeno drvo u gomilama (njegova i tuđa muka — Lichtovi milijoni), a kraj velikih klada silni plastovi triješća. Ide on tako pognute glave i bori se sa žalošću koja ga stigla u posljednje vrijeme, šapće sam sa sobom i maše lagano rukama: njegovo stanje je turobno; izgubio je ženu, zbog koje se zavadio sa ocem i sa bratom i koju je svakako i volio, ali to nije bilo sve zlo; on bi se mogao i drugiput oženiti (sam sa djetetom ne može ostati na »gruntu«), ali spoznaja — do nje je došao u ovoj šumi — o mogućnosti zaslužbe, kojom bi se iskrenuo iz duga, kupio još nešta zemlje i poživio svoj život kao čovjek, propala je sasvim. On je to jasno vidio da ta posljednja mogućnost, koja bi njega — seljaka, vlasnika svojine — mogla da očuva od sigurnog srljanja u propast, da ta mogućnost nepostoji i nje nema. Šta više, on je bio sada i sa tim na čistu da su baš ovakovi kapitalisti — od kojih su se oni, jao, nadali pomoći — i poduzetnici (kao Licht) jedino i krivi zlu, koje je stiglo; stiglo je najprije radnika, koji nema nigdje ničeg do svojih ruku, a poslije i seljaka — on imade ruke i nešto dobra — ali to dobro nemože prodati i nabaviti sebi drugo dobro (dobro, koje nerodi na njegovoj zemlji, a koje je nužno) i to sa prostog razloga, što radnici-potrošači moraju da gladuju; oni moraju da gladuju, jer Licht i ostala družba imadu previše.

Ide tako Cetina i dođe mu jasno pred oči jedna slika — doživljaj iz ardenskih ugljenokopa, za svoga boravka na radu u Belgiji. Bilo je javljeno da Uprava Rudokopa otpušta jedan dio svojih radnika. Ljudi tako ruju pod zemljom, dižu pikove i odvaljuju komade crnog zlata, ljuta i tamna prašina taloži se na pluća, i u onom dubokom grobu u tmini govori jedan glas, a ono što je govorio bilo je nalik na priču.

»Majko, zašto je hladno u našoj sobi?«

»Jer nema ugljena.«

»A zašto nema ugljena?«

»Jer tata nema posla.«

»A zašto tata nema posla?«

»Jer ima previše ugljena.«

Dugo je trebalo vremena, dok je Cetina svatio te riječi. A gle! kako je sada to jasno —

Isti taj proces odigrava se i ovdje, u Šušnjari. Eto, i on je jedan od većine, koji je u prijašnja vremena vezao nekako kraj sa krajem; zemlja je rodila, on je othranio koju kravu, koje tele, prodao, platio porez, obukao sebe i ženu za godinu dana, i prtljao se; ali onda se najedamput više nije moglo prodati, ili ako je prodao ni za porez nije dostajalo. Šta će, otišao je u bogatog susjeda, koji još imade starog blaga (niti je koga ženio, niti se sa kim dijelio) i lijepo veli: daj, kume, pozajmi hiljadu, nužno trebam, kuću moram pokriti, nekakove prnje na se i na ženu kupiti, daj, veli, pozajmi, a ja ću dok uzmognem pošteno sa kamatima vratiti. Susjed daje uz obveznicu i pred svjedocima (sačuvaj nas, bože, da nebi koji umro, pa da budu čisti računi!), a onaj lijepo uzme novce i nabavi si potrebne stvari; ali, na drugu godinu, nesamo da nije vratio dug, nego ni

kamata nije smogao i, šta više, otišao je drugom bogatašu i zadužio se i tamo. Ide tako godina za godinom, a jedna gora od druge, susjed opominje, onaj odgađa, na koncu se čovjek razbjesni (za svoju »muku«!), ode lijepo u gruntovnicu i tamo metne križ na onoga grunt. Jednoga dana dovede samo komisiju sa bubljem, a ti — uzmi torbu i putuj! Bogataš preore među i zemlja je njegova.

»Majko, zašto nemamo kruha?«

»Jer nema pšenice.«

»A zašto nema pšenice?«

»Jer tata nema zemlje.«

»A zašto tata nema zemlje?«

»Jer su mu je bogati oteli.«

Ide tako Cetina pognute glave, razgovara sam sa sobom i maše lagano rukama. Ali nešto zašušti u svibovoj živici pokraj šume. On se okrene: luda Jaga Grdanova! Otkako se povratila iz ludnice, obilazi samo oko šume i lugarnice, izdaleka, i nešto skriva u rukama i smije se ludo, tajnovito. Negovori ni riječi. Što ti tu radiš? Sva je u licu ogrebena, a umazano, prljavo ruho iscijepano je u komade tako, da se nagleda blijedo, nabulo meso. Mjesto odgovora pokaže zube i mane tako žestoko rukom prema »Razbojištu«, kao da je hoće odbaciti, i odmah odbježi, udarajući se petama u zadnjicu. Cetina je ostao zabezeknut. A onda se okrene i ode — ne kući! nego prema jazmačkom brijegu. Sunce je upravo nestajalo iza starozidskih vinograda i spusti se noć.

U noći se digne vjetar.

A kad je bilo nešto poslije polnoći, Šušnjarčane probudi zvono sa sv. Stjepana, što je zvonilo u stra-

nu. I sa ciglane u Straži zavijao je rog, na prekide i jezivo.

— »Vatra!« —

Cetina je spavao čitavo vrijeme na jazmačkom brijegu, svladan umorom i gladom. Kući nije htio, jer pomisao na onaj prazan mračni dom sa ludim sinom, što uzalud sjedi kraj ledenog materinog ležaja, grčila mu je srce i punila ga očajem. Njega probudi iz sna zvonjava i neka prigušena vika, i on podigne glavu sa vlažne zemlje: krvavo rumeni sjaj osvjetljavao je sjeverni dio neba. Protare oči i skoči, a ono — »Razbojište« gori. Silno more plamena zibalo se na vjetru i vatra je strjelovito rasla. On posrne nekoliko koraka, ali onda, ostane kao ukopan. To je djelo lude Jage! Sine mu pred očima susret sa luđakinjom kraj šume i sve mu bude jasno. To je učinila luda žena. U svojoj pomračenoj pameti ona je nesvjesno poimala uzročnu vezu između »Razbojišta« i poslovođe i njene mrtve jedinice i, vršeći tu osvetu, bila je nalik na dijete što lomi šibu, sa kojom je malo prije dobilo batina. Ona se osvetila za svoju kćer. Cetina se gorko smješka. A selo Šušnjara osvijetljeno je kao usred dana i on gleda one sitne nemirne ljude, kako posrću i padaju, nalik na mrave — ali šta je čovjek prema silnom požaru!

Sa svih okolnih crkvi zvone zvona, sirena stražanske ciglane zavija neprestano kao ranjen kurjak, a vatra se neodoljivo širi. Silni stupovi crnog dima, sa donje strane osvijetljeni krvavim otsjevom plamena, zavili su na jedan čas selo u maglu. A kada je vjetar opet rastrgao dim u čuperke, Cetina opazi, kako sa nekih mjesta u Šušnjari izbija žar.

Selo gori!

Promuklo divljačko urlanje dopre mu do ušiju iz nizine. On potrči niz brijeg preko vlažnih brazdi dugačkim koracima, preko živica i kupina, i spusti se u voćnjake. Težak vonj paleža udari mu smjesta u nozdrve.

Seljaci se drže za glave, kukaju i nariču, ali sve to zaglušuje šum vatre, koja se širi. Cetina trči između zaprepaštenog ludog mnoštva. Neko ga uhvati za rukav. To je Draga, žena Ivana Klapca, koji je u zatvoru.

— Vide, gdje si ti? Oj, oj, vidiš, — i trga vlasi sa glave — zlo nas i nesreća satrlo do kraja, Gori, sve gori! Nijemu su sprženu izvukli iz one njene kućice! A joj! A gdje si ti, Vide, gdje? Traže te ljudi svuda okolo! I s tobom nije dobro! Vide, tvoj sin —

— Što?

On zatetura i sjedne na rub grabe. Zla slutnja sine mu pred očima. Moj sin! Što je s njim? Govori!

A Draga pripovijeda i briše oči. Naletio od nekud, vele, kada su baš gorjele Preslovićeve štale, pa neprestano viče da ga mati zove i da ju vidi, i silom hoće u vatru. Ljudi ga drže, ali on se istrgne i skoči u onaj silni plamen i samo su varnice poletjele u zrak.

U grabi se grči Cetina i briše znoj sa sljepočica. A onda ustane i trči dalje: svuda plamen, plamen, plamen! More od plamena!

Čitavu noć, čitav dan i opet čitavu noć gorilo je šuma i selo. Iza toga opet čitav jedan dan lijevala je kiša, kao da se nebo otvorilo. Na koncu preostane široka, ravna, crna ploha garišta i ljudi blude pijano po tom garištu i traže mjesto, gdje im je bio dom. Ništa! Sve jednako, pusto i ravno. Vele, da je Đuran

Kukolj, kada mu je kuća već bila sva u vatri, skočio da iznese skrivene novce, koje je zaboravio unutra. Ali goruća greda sruši se sa krova i on se više nikad nevrati. G. August, vele, počinio je samoubojstvo iz straha pred odgovornošću. Ignac Rakoš spakovao je spašene stvari i otputovao. Samo je sirotinja ostala i ona zapomaže i udara se u prsa.

— Što nam je za »Razbojište« neka je izgorjelo, ali mi, mi. Prokleti, stotinu puta smo prokleti.

»Razbojište« je izgorjelo: Seljaci su ostali bez svojih domova, sami, bez igdje ičega! — Ali i prije, prije nego što je šuma i selo poharano plamenom, što su seljaci imali? Što su imali? Imali su svoju zemlju i svoju kuću, svoje ognjište, kako se veli! — pa što? Žito je rodilo, krave se telile, kobile ždrijebile, krmače prasile — pa što? Platio je porez, obukao ženu, sebe i djecu (da nepokrepaju od studeni) i svega je nestalo: i žita i telaca i prasaca. Prije ili kasnije on mora kupovati kruh. A otkud kupovati, kako kupovati? Na vjeru? Mlinar neda na vjeru —

Seljak mora gladovati!

M o r a !

Uza sav svoj rad, muku i patnju —

M o r a !

Uza sve kletve i plač —

M o r a !

Uza sve zakone —

M o - r a !

To nije »sudbina božja« ili »zla kob«. Zar to nije isto što i sa radnicima u ardennskim rudokopima? — Oni su govorili: kriv je sistem, kojemu stoje na čelu Kreuger, Bata, Ford, Licht i drugi. To je k a p i t a l i z a m. Hiljadu puta je to čuo Cetina

i nikada nije svatio ovu istinu: »K a p i t a l i s t i č k i n a č i n p r o i z v o d n j e n u ž n o d o v o d i d o i n d u s t r i j s k e k r i z e ; i n d u s t r i j s k a k r i z a v u č e z a s o b o m a g r a r n u (s e l j a č k u).« Tamo, u Belgiji, na svakom koraku govorili su mu to oni izmoreni, mračni rudari, on nije razumio, ali riječi su mu se usjekle u mozak. A sada — kao neko otkrovenje — ponavljao je nekoliko puta i kako je to bilo jasno: Seljak mora gladovati. Ako ne danas — sutra sigurno. To je zakon »našeg vremena«.

Pa što onda ako je »Razbojište« izgorjelo. Ako je izgorjelo čitavo selo! N i š t a ! Ništa nismo izgubili, jer ništa nismo ni imali. Što više, postavljeni smo pred gotov čin: pred nama je nestala jedna od zapreka ka izgradnji jednog boljeg života, života, u kojem se žuljevi naplaćuju pravednom naplatom. Neka su nam domovi izravnani sa zemljom, neka nam je propala sva »imovina«. Još mi imademo snažne ruke, naviknute na rad, i mi imamo široka polja. Neka budu naša, prostrana, crna polja bez međa i bez granica —

To treba reći svima.

Gomila je još uvijek stajala na garištu. Tada se digne Cetina i počne govoriti. Blijed je u licu, ali nekako viši, uspravniji. I, sav onakav kakav je bio, punio je snagom i pouzdanjem.